

mijnstreek

2018

NUMMER 3

UITGELICHT

Toponymie en hodonymie
in praktijk en theorie

THEMA

Vroen-Nulland: baken in de
nederzettingsgeschiedenis
van Kerkrade

PORTRET

Jan Hendrik Swildens
[1745-1809]

Portret van een bevlogen idealist

HISTORISCH ACTUEEL

**Werk in uitvoering:
ordening van de
boekenkasten van
Nic. Tummers**

Omslag:

Station Delfse Poort Rotterdam,
21 juli 1940: speciale 'kindertrein'
voor kinderen die op vakantie gaan
naar Oostenrijk.

Boekenkast van Nic. Tummers. Foto:
Klaus Tummers

Colofon

Deze uitgave wordt mede mogelijk
gemaakt door subsidies van de
Gemeenten Heerlen en Brunssum.

Nadruk van artikelen of gedeelten
daarvan zonder vergunning van de
redactie is verboden. De inhoud van de
ondertekende artikelen blijft voor de
verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Uitgave: Stichting Historische Krings
'Het Land van Herle'
p/a Postbus 1, 6400 AA Heerlen.
Tel. 06-10416501.
E-mail: redactie@MijnStreek-Parkstad.nl
website: www.MijnStreek-Parkstad.nl
Bankrekening: NL 86 INGB 0002 0699 07
(BIC: INGBNL2A) t.n.v. Het Land van Herle,
Heerlen

Bestuur: W. Terpstra, voorzitter,
K. Smeets-Limpens, secretaris;
H. Otten, penningmeester; P. Borger;
R. Braad; mr.ir. J. Smeets;
drs. A. Quaedackers.

Redactie: R. Braad, hoofdredacteur;
drs. K. Linders, redactiesecretaris;
drs. A. Quaedackers, eindredacteur;
A.S.M. Patelski; dr. F. Gerards;
drs. D. Smeets-Habets.

Adviseurs van de redactie:
S. van Daal BA; drs. M. van Dijk; W. Nolten.

Richtlijnen voor de auteurs:
Artikelen kunt u per post of liever per mail
sturen naar de redactie. Nadere richtlijnen
voor het aanleveren van kopij vindt u
op de website of worden op verzoek
toegezonden.

ISSN: 2468-6166
Jaargang 3 – 2018

Verschijnt driemaandelijks.
Abonnementen per jaar à € 19,90 of
€ 18,90 bij automatische incasso. Looptijd
van een abonnement is uitsluitend per
kalenderjaar. Bij tussentijdse bestellingen
worden reeds verschenen nummers van
dat jaar nageleverd.

Prijs van dit nummer: € 6,-,
excl. porto- en verpakingskosten.

Vormgeving: Lieke Boumans-Willems
Druk: Sync kleurt

Twee wereldoorlogen het hoofd bieden ...

”Neues Vaterland, neue Sprache” was het devies van mijn grootvader Ignatz Patelski toen hij zich in 1910 met zijn tweede vrouw en kinderen vestigde in de Wannerstraat te Heerlerheide. De steenkoolmijn Oranje-Nassau I werd zijn nieuwe werkplek. Jaren later kreeg hij een woning toegewezen in de Granaatstraat te Heerlen op loopafstand van de mijn.

Grootvader was geboren in het kerkdorp Wonieść (Woynitz) ten zuiden van Poznań in het huidige Polen. Als zelfstandige staat bestond Polen toen niet: het land was opgedeeld en werd bestuurd/bezet door de grootmachten Pruisen, Oostenrijk en Rusland. Zoals zoveel Polen zocht hij een beter bestaan voor zichzelf en zijn gezin door te gaan werken in de steenkoolmijnen. Eerst in het Ruhrgebied, later in Heerlen.

Mijn grootouders wilden absoluut niet terugkeren naar het armoedige bestaan in Polen en om er zeker van te zijn dat de kinderen dat niet in hun hoofd zouden halen werd thuis onderling alleen Duits gesproken. Pools was taboe. Alleen wanneer mijn grootouders onderling 'stechelden' ging dat in het Pools. De kinderen leerden plat op straat en Nederlands op school. Hun jongste kind, mijn tante Hettie (1929), kan er nog levendig over vertellen.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was grootvader verplicht in Duitse dienst te gaan omdat zijn ouderlijk huis op Duits geannexeerd gebied lag. Hij ging met grote tegenzin en keerde na een verlofperiode niet meer terug met als gevolg dat het contact met de familie in Polen werd verbroken.

Uit zijn tweede huwelijk kwamen twaalf kinderen voort, waaronder mijn vader Siegfried, geboren te Heerlen in 1912. Tijdens de Tweede Wereldoorlog wilde mijn grootmoeder, grootvader was inmiddels overleden, niet dat haar kinderen voor Duitsers aangezien werden. Daarom mochten zij in het openbaar geen Duits meer spreken. Nederlands werd de huiselijke voertaal.

De acht jongens werden opgeroepen voor de Arbeitseinsatz. Omdat niemand voor de nazi's wilde werken, doken ze onder. Ook mijn grootmoeder moest haar huis verlaten. Zij vond veiligheid bij haar dochter in Warnsveld. Gelukkig overleefden zij de oorlog relatief ongeschonden. Behalve mijn vader. Hij werd verraden en in 1944 door de Gestapo opgepakt. Hij werkte in verschillende Zwangsarbeiterlager waaronder in Zöschen en Schafstädt bij Halle. Vooral in Schafstädt waren de omstandigheden onmenselijk. Elke dag stierven er mensen. Hij overleefde amper. Op 18 april 1945 werd hij meer dood dan levend in Leipzig door de Amerikanen bevrijd. In 1946 trouwde hij met mijn moeder. De oorlog heeft zijn verdere leven en dat van zijn gezin zwaar getekend.

In MijnStreek wordt de laatste jaren meer en meer aandacht besteed aan deze donkere periode. Dit kan niet genoeg gebeuren. Veel stil leed is verborgen gebleven. Oorlog ontwricht en tekent mensen, gezinnen, hele gemeenschappen tot ver nadien. En nog steeds. Het gaat maar niet voorbij.

Funs Patelski
redacteur

INHOUD

Thema	4	Merkelbeekse karmelieten contra het nationaalsocialisme
Antoine Jacobs
Thema	9	Vroen-Nulland: baken in de nederzettingsgeschiedenis van Kerkrade
Lei Heijenrath
Thema	15	Hoensbroekse kinderen in 1940 op vakantie in Oostenrijk
Paul Borger
Portret	21	Jan Hendrik Swildens [1745-1809]
Portret van een bevlogen idealist
Frans Gerards
Historisch actueel	27	Werk in uitvoering: ordening van de boekenkasten van Nic. Tummers
Roelof Braad
Uitgelicht	30	Toponymie en hodonymie in praktijk en theorie
Koos Linders
Aangestipt	32	Roelof Braad en Funs Patelski

Reacties van lezers

Dat we opletende lezers hebben doet ons deugd. In het artikel van Koos Linders over pater Zachaeus in het vorige nummer blijken geboorte- en overlijdensdatum niet juist te zijn weergegeven, zo mailde dhr. Herman Deckers ons. Pater Zachaeus werd geboren op 11 maart 1887 in Rotterdam en overleed op 28 juli 1974 (bronnen: Bevolkingsregister Gemeentearchief Rotterdam en RhH, bidprentje, maar ook Limburgs Dagblad van 29-7-1974). En ook dhr. Math. Dicker klom in de pen. In het artikel van Lei Heijenrath, 'Enkele beschouwingen bij de 'Carte figurative' uit 1723 van het gebied tussen de kerk van Kerkrade en de Worm' in het eerste nummer van dit jaar blijken perspectieven van de verschillende gebouwen toch niet 100% betrouwbaar. Natuurlijk was het zinvol geweest de kaart met andere brondocumenten te vergelijken, maar dat was niet het directe uitgangspunt van het artikel. De redactie had echter de indruk dat de in het vakjargon

zogeheten 'picturale kaart' vele details van gebouwen beter dan gebruikelijk bij dit soort kaarten weergeeft. Op een eind 19de-eeuws gereconstrueerd kaartje wordt Rolduc in *Rolduc in Woord en Beeld* door R. Corten [Utrecht 1902], te downloaden op <http://www.rolduc.org/Jaarboeken/>, weergegeven op p. 95. Dit kaartje geeft een samenvatting van kaartjes uit 1559 (waarschijnlijk die van Chr. Sgroten), 1762, 1776 (Ferraris?) en 1834 (kadaster). Een kaartje uit 1775 op p. 153 is ontleend aan de optekening van Ruvigny. Daarnaast indiceerde en transcribeerde W. Nolten onlangs het 'Transportboeck sHertogenrade' uit 1703-1729 (niet beschikbaar op moment van verschijnen van het artikel; te bestellen via wim.nolten@ziggo.nl). Met deze brongegevens mag de belangrijke picturale kaart zeker nog eens in breder perspectief geplaatst worden. We wachten af wie de uitdaging aangaat. [RB]

ANTOINE JACOBS

Dr. Antoine Jacobs is free-lance-historicus. In 2017 publiceerde hij *Kroniek van de Karmel 1840-1970*. Hij is onder andere voorzitter van de Commissie Kerkgeschiedenis van het LGOG en lid van de Historische Werkgroep 'Het Land van Herle'.

Merkelbeekse karmelieten contra het nationaalsocialisme

In 1923 namen de karmelieten de Sint-Clemensabdij te Merkelbeek over van de benedictijnen. De karmelieten vestigden er hun filosofie- en theologieopleiding. Ruim honderd priesterstudenten, paters en lekenbroeders namen er hun intrek. De paters gaven les, maar traden ook op als adviseur van katholieke verenigingen en organisaties in de omgeving en assisteerden de parochiepriesters op drukke dagen. De karmelieten namen, evenals andere geestelijken, duidelijk stelling tegen het in de jaren dertig steeds sterker opkomende nationaalsocialisme. Wij belichten in deze bijdrage hoe de paters Thomas Keulemans en Amandus van der Weij elk op hun eigen wijze verzet aantekenden tegen deze ideologie.¹

Thomas Keulemans

Thomas Keulemans kwam in 1898 te Amsterdam ter wereld. Tussen 1910 en 1914 was hij leerling van het college Sancti Alberti te Zenderen, dat fungeerde als kleinseminarie van de karmelieten. Na zijn middelbare schooltijd studeerde hij in Rotterdam, waar hij in 1919 zijn kandidaatsexamen handelswetenschap behaalde. Vervolgens ging hij naar de Rijksuniversiteit Leiden. Keulemans promoveerde er in 1924 tot doctor in het burgerlijk recht. Drie jaar later, in 1927, begon hij in Boxmeer met zijn noviciaat. Na een korte studie – hij kreeg dispensatie – werd hij in 1931 te Merkelbeek tot priester gewijd. Hij werd in Merkelbeek docent sociologie en natuurwetenschappen. Mr. dr. Keulemans was erudiet en had een groot talent voor talen. Na de Tweede Wereldoorlog was hij onder meer secretaris van het 'Secretariaat van de Nederlandse Priester Religieuzen'. Pater Keulemans overleed in 1980 in het karmelietenklooster te Zenderen.

Karmeliet contra kameraad

Medio december 1933 benoemde de leider van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB), ir. Anton Mussert, 'Kameraad-Graaf M. de Marchant et d'Ansembourg, burgemeester van Amstenrade' tot plaatsvervangend kringleider van Limburg.² De *Limburger Koerier* van 20 december maakte dit feit bekend. Reeds drie dagen later werd in dezelfde krant, in de rubriek 'Wenken en grieven', een ingezonden brief van pater Keulemans geplaatst.³ Keulemans ging meteen in de aanval. 'Die combinatie Kameraad-Graaf had een zachte uitwerking op onze lachspieren', aldus Keulemans, die er vervolgens nog een schepje bovenop deed.

"Ik heb cito-cito m'n idee omtrent adel herzien. Och, je weet uit de romans en boeken niet beter, of een edelman bezit altijd een zekere mate van ongenaakbaarheid, die zich slecht verdraagt met het praedicaat: Kameraad. Dat kan natuurlijk een glad verkeerde opvatting zijn omtrent het wezen des

Luchtfoto van het karmelietenklooster te Merkelbeek. Fotocollectie NCI – Boxmeer.

edelmans; het is ook mogelijk, dat in het brein van iemand die tot den adelstand behoort zeer democratische gedachten aanwezig zijn (...).⁴

Ernstiger echter dan de onschuldige, komische titelatuur 'kameraad-graaf' waren de combinaties van burgemeester-gouwleider en katholiek-nationaalsocialist. Waar moest het heen, zo Keulemans, indien een burgemeester, van wie verwacht mocht worden dat hij de (democratische) regering ondersteunde, zich openlijk van die regering en dus van de democratie afwendde? Kon een oprechte katholiek tevens fascist of nationaalsocialist zijn? Keulemans wijdde er de nodige woorden aan. Als de principes van het fascisme overeenkwamen met die van het katholicisme, was het fascisme overbodig. Kwamen de principes *niet* overeen, dan was het fascisme onaanvaardbaar. Keulemans zag zich in zijn oordeel bevestigd door het bericht dat De Marchant zich had uitgesproken tegen het bijzonder (katholiek) onderwijs en dat hij gepleit had voor staatsonderwijs. Dat was lijnrecht tegen het katholieke beginsel, dat de ouders het recht hadden hun kind op te voeden (via een katholieke school) en niet de staat.

De reactie van de in zijn wiek geschoten kameraad-graaf liet niet lang op zich wachten. Op 28 december 1933 stond zijn antwoord eveneens in 'Wenken en grieven'. De Marchant wendde zich tot de redactie van de *Limburger Koerier* en niet rechtstreeks tot Keulemans. In zijn stuk stelde hij dat de belangen van de Kerk veilig waren bij de NSB en dat het katholieke belang niet gediend was door te dreigen of te schelden, maar door toe te treden tot de Beweging. Overigens kreeg Keulemans uit onverwachte hoek lof toegezwaaid voor zijn schrijven. De socialistische krant *Het Volk* (29-12-1933) attendeerde zijn

lezers erop dat hij [Keulemans] zich met 'kostelijke humor' tegen De Marchant et d'Ansembourg had gekeerd en dat hij katholicisme en fascisme onverenigbaar achtte. Keulemans liet De Marchants reactie in de *Limburger Koerier* van 28-12-1933 niet over zijn kant gaan en kwam met een uitvoerige repliek.⁵ Hij had zijn stuk expres geschreven op de feestdag van de H. Thomas à Becket, de patroon van de vervolgte priesters die opkwamen voor de rechten van de Kerk. Keulemans bleef onwrikbaar vasthouden aan de onverenigbaarheid van katholicisme en fascisme annex nationaalsocialisme. De Marchant deed er voorlopig het zwijgen toe.

In de eerste maanden van 1934 hield Keulemans diverse toespraken in katholieke volkshuizen waaronder te Hoensbroek-Passart, Heerlen (Ons Volkshuis) en Chevremont over democratie en dictatuur, fascisme en nationaalsocialisme.⁶ Hij hield daarbij steeds een vurig pleidooi voor de christelijke democratie. Daarin erkende de Staat dat alle gezag van God afkomstig is. Het staatsgezag komt op de tweede plaats na dat van gezin en Kerk, die immers het dichtst bij het goddelijk gezag staan. Aangezien fascisme en nationaalsocialisme de staatsalmacht predikten, konden de katholieken niets anders dan deze politieke stromingen verwerpen.

Mogelijk heeft Keulemans op een van die bijeenkomsten iets gezegd dat De Marchant tegen de haren instreek, want deze meldde zich in november 1934 middels een open brief weer te woord. Hij betichtte Keulemans ervan geen open en eerlijke strijd te voeren, maar als een 'struikrover de tegenstander in de val te laten lopen'. Waarop die tirade betrekking had, wordt niet duidelijk. Keulemans reageerde niet op deze oprisping. Hij ging onverdro-

Mr. dr. Thomas Keulemans.
Fotocollectie NCI – Boxmeer

Max de Marchant et d'Ansembourg.
Bron: www.parlement.com

ten door met het geven van lezingen. Begin december 1934 vergeleek hij in een voordracht fascisme, nazisme en bolsjewisme met elkaar. Beide laatste stromingen waren de ergste. Zij waren een 'juk dat geen rekening houdt met de natuurlijke menselijke individualiteit'.⁷ Anders gezegd, ideologieën waarin een mensenleven niet veel voorstelde. Over de massamoorden in bolsjewistisch Rusland was al veel bericht in de pers. In Hitler-Duitsland werden in 1934 de concentratiekampen verder uitgebouwd en op 30 juni van dat jaar rekende het regime in de zogenaamde 'Nacht van de Lange Messen' bloedig af met interne en externe tegenstanders. Na 1934 namen de activiteiten van Keulemans tegen het nazisme en de NSB weliswaar af, maar zij verdwenen niet.⁸ In februari 1935 sprak hij in Rumpen over democratie en dictatuur en in januari 1936 te Merkelbeek over de economische crisis en de NSB.⁹

Maatschappijleer

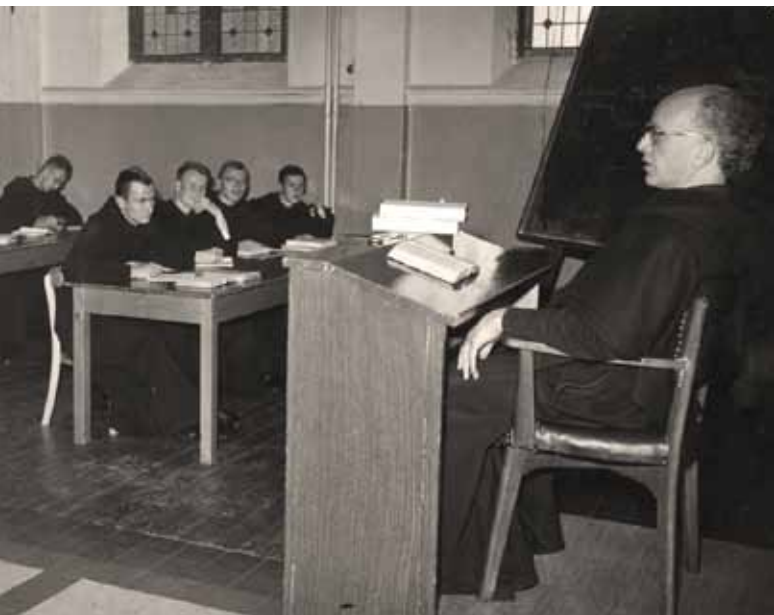
In 1937 verscheen Keulemans' *Maatschappijleer*. In dit boek, dat bestemd was voor het middelbaar en hoger onderwijs, ging hij ook in op de regeringsvorm. Hij constateerde dat de democratie van diverse kanten onder vuur werd genomen. Zij was inderdaad verzwakt, maar dat was geen reden om zich er van af te keren. Integendeel, de democratie was de regeringsvorm 'waarin een gezonde volksinvloed in wisselwerking met het overheidsgezag alle voorwaarden schept voor de vrije en harmonische ontwikkeling van het leven der burgers'. De vijanden waren bekend: fascisme, nationaalsocialisme en bolsjewisme. De twee laatste politieke systemen veroordeelde hij het scherpst. In beide waren atheïsme en heidendom, staatsalmacht en terreur prominent aanwezig.¹⁰ In de loop van de jaren dertig namen de conflicten in Duitsland tussen de nazi's en de kerken toe. Het

nationaalsocialistische bewind deed er alles aan om het christendom te onderdrukken. Predikanten en priesters werden slachtoffer van vervolging. Niet voor niets publiceerde paus Pius XI op 10 maart 1937 zijn encycliek *Mit brennender Sorge*. Keulemans lichtte dit pauselijke schrijven dat nationaalsocialisme en racisme scherp veroordeelde, in Terwinselen toe.¹¹ De jurist Keulemans volgde de situatie in Duitsland op de voet en bleef ageren tegen het naziregime. Over zijn in november 1938 te Heerlen gehouden protestrede tegen de kerkvervolging in Duitsland werd met lof gesproken in de krant van het Vaticaan: de *Osservatore Romano*.¹² In diezelfde maand sprak Keulemans in Enschede tijdens een protestmeeting. Hij achtte het niet ondenkbeeldig dat de katholieken in Duitsland hetzelfde te wachten stond als de joden.¹³ Zo ver kwam het niet; de ondergang van het naziregime verijdelde Hitlers voorname om na de 'Endsieg' definitief af te rekenen met de kerken. Overigens had Keulemans' kritische houding na 10 mei 1940 geen repercussies voor hem.

Amandus van der Weij en het 'nieuwe heidendom'

Anders was dat met zijn ordegenoot Amandus van der Weij (1903-1988). Deze uit Friesland afkomstige karmeliet en doctor in de filosofie maakte naam als bestrijder van de Nieuwe Orde. Hij had in Rome gestudeerd en daar van dichtbij het Italiaanse fascisme leren kennen. Na afronding van zijn studie reisde hij via Duitsland terug naar Nederland om docent te worden in Merkelbeek. Hij logeerde er bij kennissen toen het nieuws van de Nacht van de Lange Messen bekend werd. Zijn gastgevers waren enthousiast over Hitler: 'Jetzt hat er sich den Führer gezeigt'. Dit was voor Van der Weij de aanleiding om het nationaalsocialisme te gaan bestuderen. Hij verdiepte zich in Hitlers geschriften en die van partijideoloog Alfred Rosenberg. Van der Weij groeide in de loop der jaren uit tot een vooraanstaand bestrijder van het nazisme en zijn rassenwaan. Op zijn beurt werd Van der Weij's werk door de nazi's verboden.¹⁴ Hij werd bovendien diverse keren op de korrel genomen door de NSB-krant *Volk en Vaderland*. De Marchant, die voorzitter was van de 'Raad van Katholieken der NSB', nam daarbij het voortouw. Op 2 december 1938 reageerde hij op Van der Weij's tweeluik 'Mussert en de Kerk'.¹⁵ De katholieken bekritiseerden de NSB, maar waren zij zelf wel van smetten vrij? Hij nodigde Van der Weij – 'die een zoo uitgebreide studie blijkt te hebben gemaakt van de fouten, die in Duitsland door het nationaalsocialisme zijn gemaakt' – uit om in contact te treden met de katholieke raad der NSB om te helpen deze fouten te vermijden. 'Hij is hartelijk

Amandus van der Weij na de oorlog in Merkelbeek docerend. Fotocollectie NCI – Boxmeer.

welkom en hij kan er nuttig werk doen voor Kerk en Staat'. Van der Weij nam die invitatie uiteraard niet aan. In februari 1939 schreef De Marchant een open brief waarin hij de NSB verdedigde tegen de kritiek van Van der Weij.¹⁶

In 1936 bracht Van der Weij de brochure *Het nieuwheidendom* uit, waarin hij het nationaalsocialisme fileerde. Dit geschrift werd gevolgd door een reeks artikelen in diverse bladen en de uitgaven van *De Bloed-mystiek van het Nationaal-Socialisme* (1937) en *Rassisme* (1939). Nog in februari 1940 verscheen een uitvoerig artikel van zijn hand in het *Tijdschrift voor Philosophie*.¹⁷ Daarnaast publiceerde Van der Weij in een reeks nationale en regionale katholieke kranten over het nazisme zodat ook het katholieke volksdeel geïnformeerd werd.¹⁸ Zijn geschriften waren cruciaal ter bepaling van het katholieke standpunt ten opzichte van het nazisme. De teneur van Van der Weij's publicaties was steeds dezelfde: de racistische wereldbeschouwing van de nazi's was heidens en niet in overeenstemming te brengen met de leer van de Kerk en moest derhalve bestreden worden. De bovennatuurlijke waardigheid van iedere mens werd ondergeschikt gemaakt aan de quasi goddelijke rassenleer. Het nazisme was meer dan enkel een politieke ideologie, het was tevens een heidense religie, die zich echter als zodanig camoufleerde door zich van christelijk jargon te bedienen. Het racistisch antisemitisme wees Van der Weij zonder meer van de hand. Van der Weij's geschriften bleken invloed te hebben. Aartsbisschop Jan de Jong verwees ernaar in de derde druk van zijn handboek voor kerkgeschiedenis.¹⁹ Thomas Keulemans beriep zich bij zijn veroordeling van het nationaalsocialisme in zijn *Maatschappijleer* expliciet op zijn confrater Amandus.²⁰

Nochtans koesterde Van der Weij ambivalente gevoelens ten opzichte van het Jodendom. Hij had groot respect voor de gelovige joden maar in het gesecculariseerde, al dan niet zionistische Jodendom, zag hij een bedreiging voor de christelijke cultuur. Van der Weij stond daarin niet alleen, maar het is betreurenswaardig dat hij de verschillen tussen de rassenwaan van de nazi's en de opvattingen van joodse denkers die een aangeboren superioriteit van het joodse volk proclameerden – Van der Weij en anderen spraken in dit verband van 'joods racisme' – niet onderkende. De gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog brachten zijn opvatting niet aan het wankelen. Het religieuze Jodendom had zijn sympathie, maar gesecculariseerde joden bleven hem suspect.

Arrestatie en gevangenschap

Provinciaal Joannes a Cruce Kerkhof waarschuwde Van der Weij begin april 1940 zich in zijn journalistieke werk te onthouden van alles wat naar politiek zweemde. Hij diende zich te beperken tot de 'geschiedkundige strekking van politieke ontwikkelingen'. Na de Duitse inval hielden Van der Weij en zijn vrienden er ernstig rekening mee, dat hij snel opgepakt zou worden. Zijn arrestatie vond echter pas op 7 oktober 1940 in Merkelbeek plaats. Tot zijn verbazing was de formele reden voor zijn arrestatie niet zijn antinationaalsocialistische gezindheid, maar de slechte behandeling van geïnterneerde Duitsers in Nederlands Oost-Indië. Van der Weij werd met ruim 115 andere vooraanstaande Nederlandse intellectuelen en politici als zogenaamde 'Indische gijzelaar' afgevoerd naar concentratiekamp Buchenwald in Duitsland. De reis erheen werd afgelegd in een autobus en was, afgezien van de tussenstops in Duitse gevangenissen, niet eens oncomfortabel.

In Buchenwald bevond zich al een groep Nederlandse gijzelaars. De circa 240 Nederlanders te Buchenwald kenden een geprivilegieerde behandeling. Die was niet te vergelijken met het lot dat de 'gewone' gevangenen beschoren was. De gijzelaars waren apart gehuisvest, kregen behoorlijk, zij het karig, te eten en ontvingen gelimiteerd voedselpakketten. Zij droegen geen kampkleding en hoefden geen dwangarbeid te verrichten. Via bemiddeling van het Rode Kruis en het Zweedse gezantschap kregen de gijzelaars 's winters ook de beschikking over wollen dekens en een kachelkje om de barakken te verwarmen. Het Rode Kruis werd toegelaten en informeerde naar hun welzijn. Wel was er de constante dreiging bij wijze van represaillemaatregel te worden geëxecuteerd.

Elke religieuze uiting was in Buchenwald weliswaar verboden, maar de gijzelaars genoten meer vrijheid

dan de andere gevangenen. Elke dag werd er een godsdienstige plechtigheid, 'wijding' genoemd, gehouden door een van de dominees en Van der Weij. Hij nam tevens deel aan de 'Buchenwald Academie'. Onder de gijzelaars bevonden zich veel hoogleraren en docenten die, om de verveling te verdrijven, colleges gaven over de meest uiteenlopende onderwerpen. Van der Weij doceerde historische filosofie en liet in drukbezochte colleges niets heel van Hitler en het nazisme. Van der Weij zag de gevangenschap als het *voorgeborchte*. Het voorgeborchte was binnen de katholieke theologie een plaats aan de rand van de hel. De gijzelaars bleef immers niet verborgen hoe het in de *hel* van Buchenwald toeling. Meermaals waren zij getuige van wreedheden die begaan werden tegen joodse gevangenen. Aangrijpend beschrijft Van der Weij hoe een groep van tweehonderd Amsterdamse joodse jongemannen die als represaille na de Februaristaking van 1941 opgepakt waren, binnen korte tijd als gevolg van hongersnood en mishandeling te gronde gingen.

Op 15 november 1941 werden de gijzelaars per *Sonderzug* naar Nederland vervoerd en opgesloten in het gevorderde grootseminarie Haaren bij Oisterwijk. Van der Weij verbleef tijdens de duur van zijn detentie behalve in Haaren ook in het kleinseminarie Beekvliet en twee jaar in het jongensinternaat De Ruwenberg, beide in Sint-Michielsgestel. Op 17 september 1944 kwam hij vrij omdat de trein

die de gijzelaars moest wegvoeren niet kwam opdagen. Terugblikkend beschouwde Van der Weij de jaren als gijzelaar persoonlijk niet als een zware belasting. Hij was immers gewend aan ascese en gemeenschapsleven. Daarnaast kon hij zijn werk als filosofieprofessor voortzetten en zich als priester verdienstelijk maken te midden van lotgenoten. Te Merkelbeek pakte hij zijn werk als filosofiedocent weer op. Hij overleed in 1988 te Boxmeer.

Slotbeschouwing

Keulemans en Van der Weij droegen ertoe bij dat het katholieke volksdeel in Limburg en daarbuiten op het gevaar van het nationaalsocialisme gewezen werd. Zij stonden daarin gelukkig niet alleen. De bekende mgr. Henri Poels, de hoofdaalmoezenier van sociale werken, ageerde onder de indruk van de gebeurtenissen in Duitsland eveneens al in 1933 tegen het nazidom.²¹ Het Nederlands episcopaat keerde zich in de bisschoppelijke mandementen van 1934 en 1936 openlijk tegen fascisme, nationaalsocialisme en de Nederlandse variant ervan: de NSB. De karmelieten van Merkelbeek waren tijdens de oorlog zeker niet collectief betrokken bij het verzet, dat was te gevaarlijk. Individuele paters onder wie de uit Brunssum afkomstige Lucas van Waterschoot waren dat – al dan niet met medeweten van hun superieuren – wel. Maar dat is een andere geschiedenis.

Noten

- Hun rol wordt kort aangestipt door A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog, deel I* [Leeuwarden / Mechelen 1994]; Maaslandse Monografieën 55, 57. Zie verder A. Jacobs, "In het voorgeborchte der Hel" De oorlogsjaren van Amandus van der Wey', in: *Achter de Karmel 25* (2013) nr. 3, 10-12; A. Jacobs, 'Karmeliet-jurist contra kameraad-graaf', in: *Achter de Karmel 27* (2015) nr. 5, 12-15; A. Jacobs, *Kroniek van de Karmel in Nederland 1840-1970* [Hilversum 2017], 69-72.
- Maximiliaan de Marchant et d'Ansembourg (1894-1975) sloot zich in 1933 aan bij de NSB, voor wie hij aanvankelijk van groot nut was in het streven het katholieke volksdeel te winnen voor de 'Nieuwe Orde'. De Marchant zat tussen 1935 en 1937 zowel in Provinciale Staten van Limburg als in de Eerste Kamer en vervolgens van 1937 tot 1941 in de Tweede Kamer. In 1934 probeerde hij aartsbisschop Joannes Jansen ertoe te bewegen het Nederlands episcopaat zich welwillender ten opzichte van de NSB te laten opstellen. Toen dat mislukte nam hij contact op met het Vaticaan, maar ook daar ving hij bot. Zie voor De Marchant: Paul Bronzwaer, *Max graaf de Marchant et d'Ansembourg. Een politieke biografie* [Heerlen 2016]; Historische Reeks Parkstad Limburg 12.
- 'De plaatsvervangend kringleider der NSB in Limburg', in: *Limburger Koerier (LK)*, 23-12-1933.
- Ibidem.
- LK*, 2-1-1934.
- LK*, 23-1-1934, 28-2-1934, 5-12-1934; *Limburgsch Dagblad (LD)*, 24-1-1934, 14-3-1934, 13-3-1935.
- Rede gehouden te Venlo, *LK*, 5-12-1934.
- Voor zover wij dat op grond van krantenartikelen kunnen opmaken.
- LK*, 16-2-1935 en *LD*, 29-1-1936.
- Th. Keulemans, *Maatschappijleer* [Sittard 1937], 168-170.
- LD*, 16-10-1937.
- Nederlands Carmelitaans Instituut, Titus Brandsma Archief, 015/2.013, brief Hubertus Driessen aan Titus Brandsma, Merkelbeek, 12-11-1938.
- 'De Satan van de twintigste eeuw. 't Moderne heidendom', in: *De Tijd*, 14-11-1938; 'Actie voor God. Protestvergadering te Enschede tegen de kerkvervolging in Duitschland', in: *De Maasbode*, 14-11-1938.
- 'Nieuwe bladen in Duitschland verboden. Ook het werk van Pater v.d. Wey O.Carm.', in: *LD*, 9-3-1938. Het verbod had betrekking op Van der Weij's *Bloed-mystiek*.
- LK*, 16 en 17-11-1938.
- M. de Marchant en H.J. Leeuwenberg, 'Open brief aan dr. Van der Wey. De vier grieven weerlegd', in: *Volk en Vaderland*, 17-2-1939. Zie ook: Dr. van der Wey en de waarheid', in: *Volk en Vaderland*, 13-1-1939.
- A. van der Weij, 'De filosofische inslag van het Nationaalsocialisme', in: *Tijdschrift voor Philosophie* 2 (1940) nr. 1, 21-123. Voor een overzicht van Van der Weij's geschriften zie: M. Poorthuis en T. Salemink, *Een donkere spiegel; Nederlandse katholieken over joden, 1870-2005. Tussen antisemitisme en erkenning* [Nijmegen 2006], 943-944.
- Zie: Cammaert, *Het Verborgen Front*, 57, 64. Zie onder meer *LD*, 10-12-1935 (lezing voor de Limburgse RK Onderwijzersbond over het 'Duitsche nieuwheidendom'); *LD*, 19-3-1937 (lezing voor de RK Staatspartij te Kerkrade tegen alle niet-katholieke stromingen, waaronder het nazisme);
- Jan de Jong, *Handboek der kerkgeschiedenis. Deel IV De nieuwste tijd 1789-1936* [Utrecht/Antwerpen 1937].
- Keulemans, *Maatschappijleer*, 169.
- J. Colsen, *Poels* [Roermond/Maaseik 1955], 578-588.

LEI HEIJENRATH

Lei Heijenrath studeerde Nederlandse taal- en letterkunde en was werkzaam in het voortgezet en hoger onderwijs. Hij is voorzitter van de Stichting Fontes Rodenses en publiceert over de regionale geschiedenis.

Vroen-Nulland: baken in de nederzettingsgeschiedenis van Kerkrade

Wie zich bezig houdt met streekgeschiedenis moet vooral niet de fout maken de streek te definiëren vanuit de huidige staatkundige grenzen. Meestal zijn die geschiedkundig gezien van recente datum en gaan voorbij aan wat eeuwen geleden de leefomgeving bepaalde. Een recent voorbeeld van kortzichtigheid wordt gedemonstreerd in het standaardwerk *Limburg, een geschiedenis*, waar in deel 1 op pagina 172 een kaart van de wegenstructuur in de Romeinse tijd wordt getoond. De noord-zuid verbinding van Xanten naar Trier eindigt op die kaart bij Heerlen! En dan te bedenken dat deze weg tussen Heerlen en Richterich later onder meer de westelijke grens bepaalde van het territorium dat de graven van Saffenberg in onze regio bezaten. Beoefenaren van streekgeschiedenis in onze regio dienen rekening te houden met de omstandigheden van de te bestuderen periode. Of het nu de Romeinse tijd betreft of de middeleeuwen. Zeker als het om de middeleeuwen gaat, is enig begrip van het toen bestaande denkkader en de toen geldende omstandigheden onontbeerlijk. Daar is overigens ruim voldoende literatuur over.¹

In dit artikel staat de voormalige boerderij Vroen-Nulland te Bleijerheide centraal. De geschiedenis van deze hofstede verdient bijzondere aandacht vanwege de historische positie die zij inneemt in de ontwikkelingsgeschiedenis van de streek. In de titel van dit artikel is sprake van een baken in de nederzettingsgeschiedenis. Dat betekent, dat de nederzettingsgeschiedenis van het gebied vanuit een middeleeuwse context aan de orde wordt gesteld. Daarbij is voorzichtigheid geboden omdat de bronnen summier zijn en er vooral vanuit brede ontwikkelingspatronen gevolgtrekkingen worden gemaakt. Wie enigszins vertrouwd is met de middeleeuwse verhoudingen weet dat het wereldbeeld toen gedomineerd werd door het denkbeeld dat de hoogste

machthebber de vertegenwoordiger van God op aarde was. Daarbij gold dat het wereldlijk bestel aan keizer of koning rechtens toebehoorde. Keizer of koning was men bij de gratie Gods. In dat perspectief moeten we naar het keizer- of koningschap kijken. Voor onze regio is in dat opzicht zeer relevant dat de machtigste keizer die de westerse wereld in de negende eeuw kende, in Aken zetelde. Dat had onder meer tot gevolg dat de keizerstad Aken een zeer dominante positie had met uitstraling in de wijde omgeving en die omgeving kende de staatsgrenzen van nu nog helemaal niet. Voeg daarbij dat rond Aken een aantal grafelijke landgoederen was ontstaan, en de contouren van het feodale landschap zijn getekend. Daarom enkele gedachten over de situatie in onze streek rond het jaar 800. Aken is dan de navel van de westerse wereld. Het is niet alleen het verzamelpunt van geleerden en kunstbeoefenaren, residentie van de keizer en centrum op geestelijk gebied, het is ook de instantie waar alle politieke lijnen bijeen komen. Aanvankelijk behoorde alle grondgebied toe aan de keizers en koningen van het rijk. Om adellijke geslachten duurzaam aan zich te binden gaf de keizer of koning delen van zijn immense rijk te leen aan adellijke leenmannen, die in veel gevallen hun aanzien en belang met het verworven bezit bestendigden door de bouw van burchten of kastelen, bij voorkeur hoog gelegen. In onze directe omgeving is de burcht van 's-Hertogenrade (11de eeuw) daar een voorbeeld van. De Dom van Aken is ook heden ten dage nog toonbeeld van het centrum van Europa in de Karolingische tijd.

Richterich

Voor dit betoog is het van belang dat we over de huidige staatsgrens heen kijken en even stil staan bij de rol van Richterich m.b.t. de ontwikkelings-

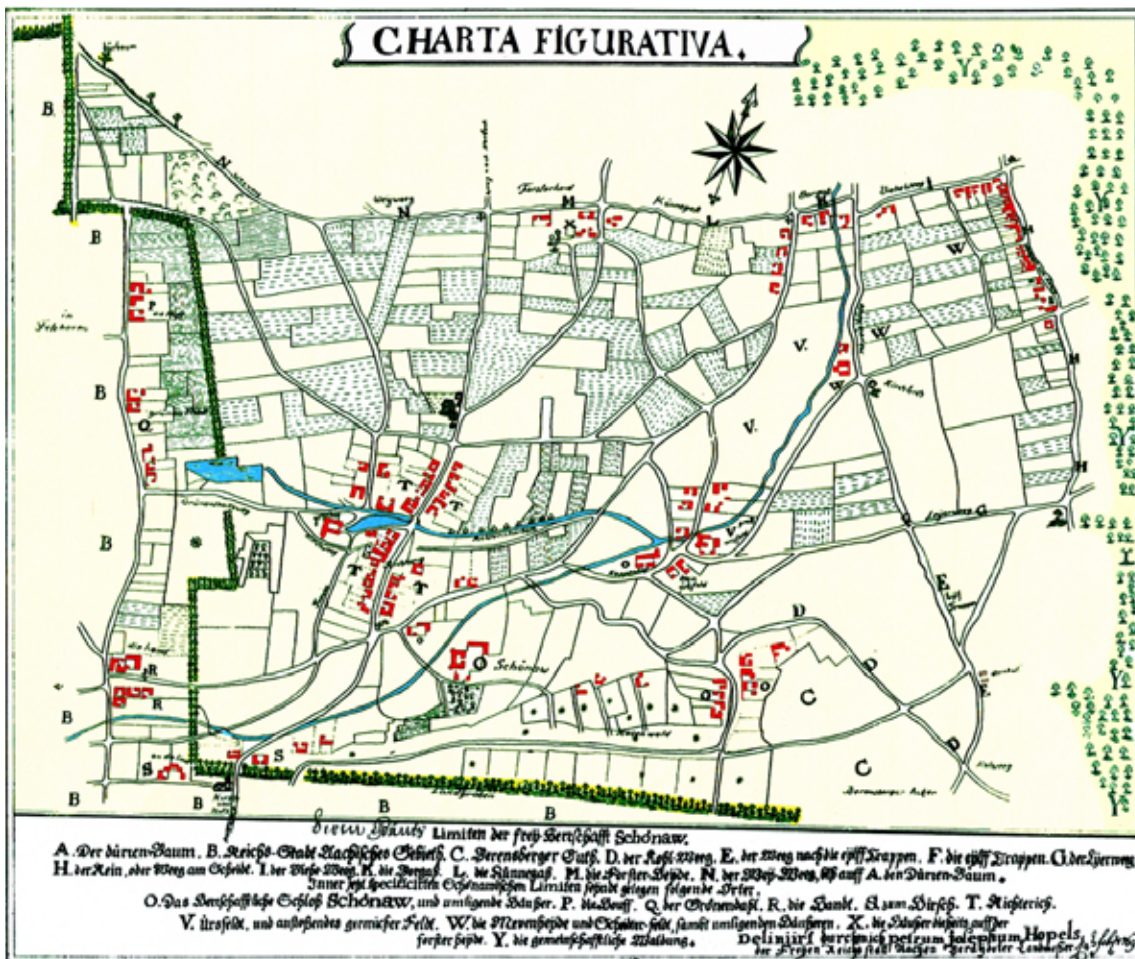
In de 'Geschiedenis van Limburg' wordt de wegenstructuur in Romeinse tijd wel goed weergegeven op p. 116.

geschiedenis van Kerkrade. In een bijdrage over het verband tussen de bewoningsgeschiedenis en het dialect van Kerkrade heb ik overwegingen aangedragen die wijzen in de richting van een kolonisatie vanuit Richterich/Horbach.² Daaraan ligt de aanname ten grondslag dat de wijde omgeving van Aken of oorspronkelijk koningsgoed was, dan wel dat er omvangrijke koninklijke rechten gevestigd waren. In een betoog over de omvang van het kroongoed rondom Aken laat Dietmar Flach zien dat Laurensberg een moederkerk was voor Richterich, Horbach en Heyden.³ De stichting van kerken volgde de ontwikkeling van bevolkingskernen of was bedoeld om die te bevorderen. Het vroegste document dat van middeleeuwse bewoning in Horbach getuigt is een oorkonde uit 1073, waarin de aartsbisschop van Keulen een visvijver te Horbach schenkt aan de abdij van Deutz.⁴ Van het feit dat de aartsbisschoppen van Keulen in territoriaal opzicht in onze streek een zeer belangrijke positie innamen getuigt ook de

vestiging van het adellijk geslacht van Saffenberg in wat later Herzogenrath ging heten. Met name het aartsbisdom Keulen was sedert Karel de Grote in het bezit gekomen van enorme territoria. De Saffenbergers zijn waarschijnlijk voor bewezen diensten in de elfde eeuw door de aartsbisschoppen van Keulen gehonoreerd met het kerngebied van het latere Land van Rode. De band tussen die aartsbisschoppen en de familie Saffenberg blijkt o.m. uit de voorgedij die deze familie namens de aartsbisschoppen uitoefende, ook al is die pas sinds de eerste helft van de 12de eeuw waarschijnlijk.⁵ In 1122 namelijk trouwt een nicht van de aartsbisschop met een Saffenberger, waarbij die eveneens een graafschap verwerft.

Hoe moeten we ons de ontwikkeling van de regio voorstellen in de hoge middeleeuwen? Daarvoor gaan we opnieuw te rade bij Dietmar Flach.⁶ Hij schrijft: "Richterich muss vielmehr um die Mitte des 9. Jahrhunderts Nebenhof zu einem der nahe liegenden Haupthöfe gewesen sein, ähnlich wie Seffent zu Aachen. Die Wahrscheinlichkeit ist daher gross, dasz Richterich zum Aachener Fiskus gehörte". Met andere woorden: er is veel voor te zeggen dat Richterich oorspronkelijk kroongoed was. Nog een andere auteur draagt een waarschijnlijkheid aan ter bevestiging van het bovenstaande. Reiner Nolden schrijft: "Die Aachener Marienkirche mit ihrem als Stift organisierten Klerus war ursprünglich wohl Fiskalkirche für den gesamten Fiskus gewesen, wie anders sollte man das Zehntrecht des Marienstiftes in Richterich und das Zehntrecht im gesamten Kirchspiel Laurensberg erklären?"⁷

Over de relatie tussen het Marienstift, lees de Dom van Aken, en de Akense palts worden we geïnformeerd door R. Schieffer wanneer hij schrijft: "Das Marienstift mit seinem Zubehör war also in enger Symbiose mit der Pfaltz Aachen eine königliche Eigenkirche und als solche zu vielfältigen Dienstleistungen verpflichtet; sie reichten vom beständigem Gebet für Herrscher und Reich über die zeitweilige Beherbergung und Bewirtung des Königshofs und seiner Beauftragten bis hin zur gelegentlichen Ablieferung von Geld und Naturalien".⁸ Het bovenomschreven toedelen van oorspronkelijk kroongoed aan grafelijke geslachten gebeurde ook rond 1140 met Richterich, toen de paltsgraaf van Aken het praedium Richterich afstond aan de graaf van Jülich.⁹ Maar er is meer: "Das Prädium Richterich wurde Eigentum der Grafen von Jülich, nachdem vorher die Pfalzgrafen von Aachen verschiedene Teile, vor allem den sogenannten Kammerhof (das heutige Schönau) mit umliegenden Dörfern: Schönau, Richterich, Horbach, Laurensberg, Vetschau, Kohlscheid, Herzogenrath und Kerkrade, sowie deren Grundstücke und Höfe, davon abgezweigt hatten".¹⁰

Carta figurativa van Petrus Joseph Hopels, Landmesser der Freien Reichs Statt Aachen uit 1769 met het grensgebied bij Schönau.

We lezen hier dus dat het gebied dat later met de naam Kerkrade werd aangeduid, oorspronkelijk koninklijk goed was, daarna toebehoorde aan de paltsgraaf van Aken, vervolgens behoorde tot het praedium Richterich en voor 1140 – net als een aantal dorpen uit de directe omgeving – daarvan afgesplitst was. Dat het toen bestaande gebied Rode – van de Worm tot aan de weg Horbach – Heerlen – circa een eeuw eerder in handen was gekomen van het grafelijk geslacht der Saffenbergers is onder meer ook te lezen in het standaardwerk over de Ahrgau.¹¹ Minder duidelijk was de staatsrechtelijke situatie die eraan voorafging.

Het zonneleen Schönau in Richterich

Uit het eerder aangehaald citaat blijkt ook, dat binnen het praedium Richterich de 'Kammerhof Schönau' bestond. De geschiedenis van dit leengoed moeten we kort bespreken vanwege de relatie met die van Kerkrade.¹² Het gaat om een zogenaamd 'Sonnenlehen', dat wil zeggen een volledig onafhankelijk leen, waarvan de jurisdictie was ontleend 'aan de zon of aan de almacht van God'. Het waren adellijke bezittingen, rechtstreeks ressorterend on-

der de keizer, waarop geen enkele vorm van dienstbaarheid rustte.¹³

Zoals uit bovenvermeld citaat uit de dissertatie van Florian Gläser blijkt, was dit 'Sonnenlehen Schönau' voor 1140 in bezit van de paltsgraven van Aken. Alleen aan de keizer waren de heren van Schönau leenplichtig; het was dus oorspronkelijk een kroondomein.

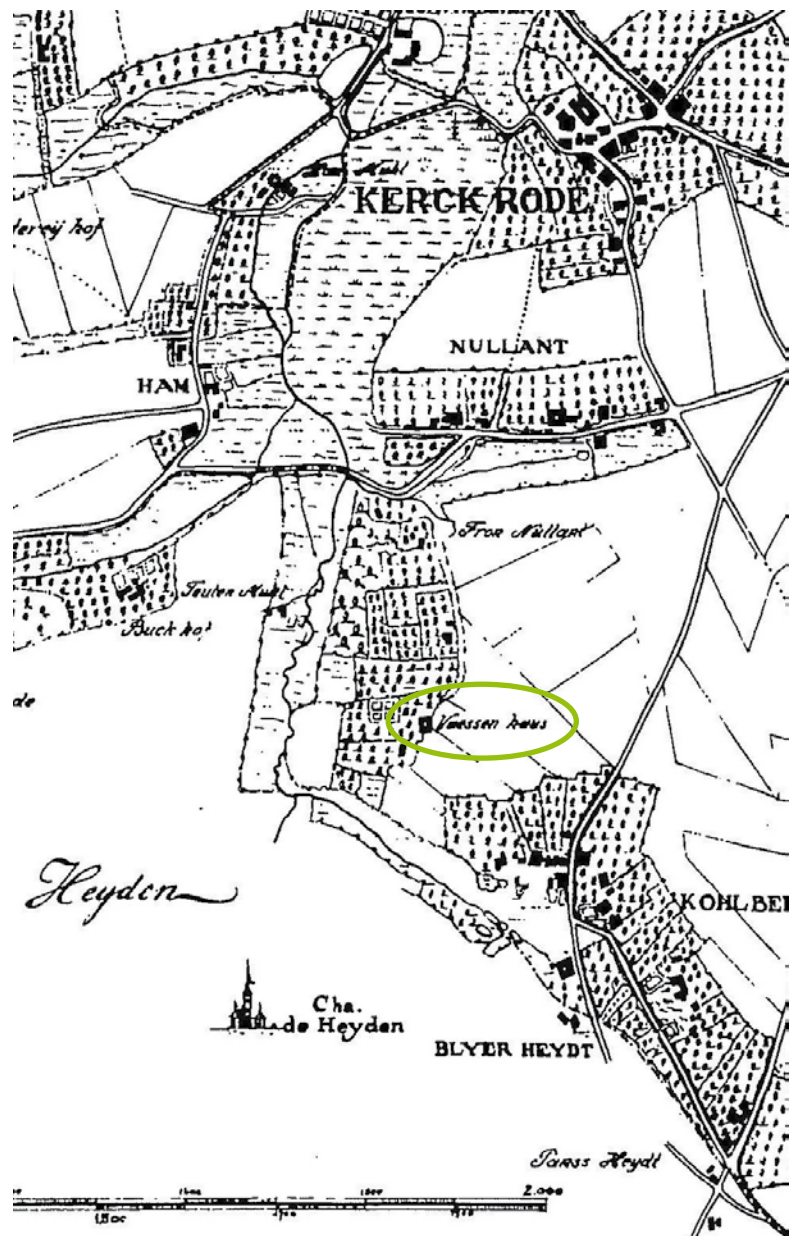
Gelukkig weten we wie deze heren van Schönau vanaf het jaar 1220 waren.¹⁴ Achtereenvolgens waren dat Heinrich d'Aix, Gerard van Schönau (1252) en Simon van Schönau (1261). In 1290 vinden we Raso Maschareil I, zoon van Heinrich, allen uit het grafelijk geslacht d'Aix, de paltsgraven van Aken. In 1302 blijkt Gerard von Schönau, zoon van Heinrich, als heer van Schönau door de keizer bevestigd te worden. Heinrichs oudste zoon Raso Maschareil II (Maschareil betekent de gemaskerde) komen we vervolgens als heer van Schönau tegen in 1329. 'Er war mit der Adligen von Bongart zu Aachen verheiratet, der Ehe entsprossen sechs Söhne und eine Tochter, Adelheid, die Winand von Rode heiratete'.¹⁵ Na hem trad Raso Maschareil III aan als heer van Schönau. Hij overleed rond 1370. Daarna komt Schönau in bezit van het adellijk geslacht Von Rode.

Nu krijgen we ook zicht op de identiteit van de bezitters in de dertiende en veertiende eeuw en kunnen we op basis van andere bronnen (een deel van) hun grondbezit in kaart brengen. In dit geval raadplegen we het zogenaamde *Stootboek*.¹⁶ Jan Stoot, naar wie het register vernoemd is, was een klerk aan het Brabantse hof die op basis van oudere overzichten een lijst samenstelde van de lenen tussen Maas en Rijn. Zijn lijst dateert van ongeveer 1350. Daarin staat onder nummer 675 de volgende notitie: *Her Rasse Masscurel sinen hof in Nyeland met allen sinen toebehoerten in den kerspel van Keircrode*. (Heer Raso Maschareil zijn hof in Nullant met al hetgeen daartoe behoort in de parochie van Kerkrade).¹⁷ Pastoor Delcheur deelt ons in zijn register van inkomsten en uitgaven eeuwen later (1710) het volgende mee: *Henrich Willems op Nullant debet Jaerlijcx aen onse Kercke 3 ½ daeler Aix wegen een Capitale van 56 daeler, volgens obligatie van den 27 Januarij 1710 dewelcke is in 't vroomnullanter leenhove realisiert den 8 Maij 1710*.¹⁸ Uit deze aantekening blijkt het 'notariële' karakter van het leenhof te Nullant: de schuldbekentenis is officieel geregistreerd in het leenhof van Vroennulland. Die registratie geschiedde door de (beëdigde) stadhouder. Eerder zagen we al, dat ofwel Maschareil II ofwel Maschareil III rond 1350 heer van Schönau was. Daarmee is ondubbelzinnig komen vast te staan, dat Nullant een leen was van de heren van Schönau. Anders gezegd: de vroon van Vroen - Nullant was de heer van Schönau. Aangezien die heren uit de paltsgrafelijke familie stammen, betekent het eveneens, dat we ook hierin de bevestiging vinden van het gegeven dat ook Nullant oorspronkelijk koninklijk domein was.

De continuïteit van de relatie tussen Schönau en Vroen-Nullant blijkt ook in 1602: op 2 maart van dat jaar pacht Andreas Vroen(s), leendrager van Vroen-Nullant, de erfpacht van de eigenaar Balthasar van Millendonck.¹⁹ Vanaf 1423 is deze familie eigenaar van Schönau.²⁰

Langs nog een andere weg vindt deze gevolgtrekking mogelijk ondersteuning. Op een kaart uit 1723 vinden we nabij Kloosterrade de vermelding *coonincklijcke bouschen*, een verwijzing naar de oorspronkelijke historische situatie met koningsgoed via de naamkundige weg.²¹

We weten niet hoe groot het bezit van de heren van Schönau in Kerkrade was. Het eerder aangehaalde leenregister maakt melding van nog andere bezittingen van de heren van Schönau elders in Limburg. We hebben een aanwijzing dat het om een behoorlijk bezit in onze regio moet zijn gegaan. Een uitputtende identificatie en beschrijving van de lenen van de Keurkeulse Mankamer te Heerlen zou hier licht op kunnen werpen.

Op de kaart van Ruvigny uit 1775 staat Vroen - Nullant getekend als Vaessen Haus.

Het Vroen-Nullander leen

In de nu verdwenen hoeve Vroen - Nullant, destijds Voortestraat 76, bevond zich een sluitsteen met een tekst die een interessante mededeling bevatte. Die tekst luidde:

(PHIL)IPPUS IACOBUS VAE(SSEN) STATH(A) VDER VAN HET VROEN NVL(ANTER) LEN ENDE CLARA AGNES PANH(HU)SEN 176?²²

Philippus Vaessen was dus de plaatsvervanger/stadhouder van de heer van Schönau. Als stadhouder van het leenhof was hij een met formele bevoegdheden bekleedde ambtelijk functionaris die grondgeschillen en -transacties, hypotheek en andere schuldovereenkomsten 'notarieel' regelde en registreerde. De aantekening in het eerder geciteerde register van pastoor Delcheur bewijst dat.

De hofstede Vroen-Nulland waarin de gevelsteen met de vermelding van de 'stathouder' aanwezig was.

Niet alleen de afstand tot Schönau/Richterich zal de rechtvaardiging van de vestiging van een stadhouderszetel zijn geweest, ook de omvang en het aantal van de aldaar gelegen goederen, naast kennis van de lokale verhoudingen, zal een dergelijke voorziening wenselijk hebben gemaakt.

In het begin van de 18de eeuw was Schönau in bezit gekomen van het adellijk geslacht Von Blanche. Op de 16de eeuwse fundamenten liet baron von Blanche von Radelo, heer van Schönau, Hüls en Warden, het slot herbouwen in 1732. Zijn opvolger Johan Gottfried baron von Blanche trouwde met een barones Von Broich. In 1784 blijkt Schönau dan in bezit te zijn van Carl baron von Broich, wiens nageslacht het goed tot in 1964 in eigendom had. Dan neemt de toen nog zelfstandige gemeente Richterich het over en in 1972, bij de gemeentelijke herindeling wordt de stad Aken eigenaar. De huidige bestemming is die van restaurant.

Er is m.b.t. Schönau nog een interessante vermelding. In een lijst uit de achttiende eeuw, waarin de tot Schönau behorende bezittingen worden opgevoerd, is sprake van 'auf Bley 2 Wohnungen'²³ In Richterich/Horbach en directe omgeving is dit toponiem niet bekend; zou Bleijerheide bedoeld zijn? En woonde Philippus Vaessen niet voor 1763/65 op hoeve De Blie?²⁴

Het belang van bovenstaande gegevens is niet en-

kel dat zij historische verbanden blootleggen, ze vormen op z'n minst sterke aanwijzingen voor de stelling dat de kolonisatie van Kerkrade heeft plaats gehad vanuit Horbach/Richterich. En omdat die teruggaat op de post-Karolingische tijd, de periode waarin de Hoogduitse klankverschuiving zich had voltrokken, vormt dit tevens het antwoord op de vraag waardoor Kerkradenaren Akens/Ripuarisch dialect spreken, hetgeen ik elders heb toegelicht.²⁵ Een onbeantwoorde vraag is nog steeds hoe het adellijk geslacht van de graven van Saffenberg – met de 'Stammsitz' aan de Ahr bij Mayschoss – in de elfde eeuw terecht gekomen is aan de Worm bij wat later Herzogenrath werd. Tot nu toe kennen we geen documenten die hiervoor een verklaring geven. Hun vestiging aan de Worm was een vervolg op een eerder reeds in gang gezette ontwikkeling.²⁶ Deze hield in dat grafelijke geslachten werden beloofd of schadeloos gesteld met koninklijk goed voor bewezen diensten of ter compensatie van elders verloren goederen.

We kunnen wel iets meer zeggen over deze zich toen manifesterende maatschappelijke ontwikkeling. Die hield in dat de 'rheinische Palzgrafen' in de tiende en elfde eeuw 'zu Ansehen und zu herzogsgleicher Stellung aufstiegen'. Tot die 'rheinische Paltsgrafen' behoorden ook die van de Ahr. Dat aanzien en die taakstelling wordt als volgt verklaard: "Der Anlass

dazu wird mittlerweile in ihrer politisch bedeutsamen Aufgabenstellung gesehen, die Rheinstrasse und das Niederheingebiet überhaupt zum Zentrum der linksrheinische Reichsteile zu machen...²⁷ Even verder heet het: "Über ihre Gerichts- und Verwaltungsfunktionen hinaus sind für die rheinische Paltsgrafen Aufsichtsfunktionen über Forsten, Gewässer und Strassen nachgewiesen." Bij dat laatste hebben we naar alle waarschijnlijkheid te maken met het motief van de vestiging van de Saffenbergers aan de Wormovergang, waar een tol was gevestigd in de belangrijke handelsweg van Keulen naar de Vlaamse stapelmarkten in Brugge en Gent.²⁸

Stap voor stap komen we iets dichterbij begrip van de situatie die het begin van de bestendige bewoningsgeschiedenis van de regio Kerkrade inhoudt. Het loont zeer de moeite om vooral de Duitse literatuur op dat punt te volgen omdat we de oorsprong van de ontwikkeling moeten zoeken in het buurland. Het onlangs verschenen *Der Abrgau im*

Wandel der Zeiten van de hand van Ludwig Wirtz is daar een voorbeeld van.²⁹ In dat werk worden o.a. de belangrijkste adellijke geslachten van het Ahrdal, waaronder de Saffenbergers, gedocumenteerd beschreven.

In het vorenstaande zijn feiten en omstandigheden beschreven die het meer dan aannemelijk maken dat de kolonisatie van de regio Kerkrade geplaast moet worden tegen de achtergrond van een expanderende dynamiek vanuit de keizerstad Aken. De buitengrens van het Ripuarisch dialect is daarbij een niet te verwaarlozen aanwijzing. De vestiging van het stadhouderschap van het zonneleen Schönau in het Vroen-Nullander leen draagt zeker bij aan de concretisering van die expanderende dynamiek vanuit Aken via Laurensberg, Richterich en Horbach. Het is bijzonder jammer, dat de gevelsteen van de voormalige boerderij Meijer, die van deze ontwikkeling getuigde, uit het gemeentemagazijn verdwenen is.

Noten

- Zie o.a. H. Stoecker, 'Het landelijk gebied in een overgangstijd, 950 – 1250. Resultaten van archeologisch nederzettingsonderzoek', in: *Limburg. Een geschiedenis* [Maastricht 2015], 267 e.v.
- Lei Heijenrath, 'Over het verband tussen de bewoningsgeschiedenis en het dialect van Kerkrade', in: *Veldeke Jaarboek 2017* [Roermond 2018], 21-44.
- Dietmar Flach, 'Das Reichsgut im Aachener Raum; Versuch einer vergleichenden Übersicht', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 51 (1987), 38 e.v.
- Reiner Klein, 'Kirchliche Verhältnisse der Gemeinde Richterich', in: *Heimatblätter des Landkreises Aachen, Gemeinde Richterich* [Aachen 1941], 37.
- Joseph Milz, 'Die Vögte des Kölner Domstiftes und der Abteien Deutz und Werden im 11. und 12. Jahrhundert', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 41 (1977), 196-218.
- Dietmar Flach, *Untersuchungen zur Verfassung und Verwaltung des Aachener Reichsgutes von der Karlingerzeit bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts* [Göttingen 1976], 164.
- Reiner Nolden, *Besitzungen und Einkünfte des Aachener Marienstifts von seinen Anfängen bis zum Ende des Ancien Régime* [Aachen 1981], 51.
- R. Schieffer, 'Hofkapelle und Aachener Marienstift bis in staufischer Zeit', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 51 (1987), 3.
- Met een *praedium* wordt een territorium bedoeld waarover de bezitter vrijelijk mag beschikken. Oorspronkelijk behoorde het aan de koning of keizer.
- Florian Gläser, *Schönau – Schönforst. Eine Studie zur Geschichte des rheinisch-maasländischen Adels im Spätmittelalter*. Dissertation an der Universität Trier [Trier 1999], 354. Ik ben veel dank verschuldigd aan Dietmar Kottmann uit Laurensberg, die mij op deze studie en andere met betrekking tot dit onderwerp attent maakte. Een *Kammerhof* is een keizerlijk of koninklijk gerechtshof.
- Ludwig Wirtz, *Der Abrgau im Wandel der Zeiten* [Bad Neuenahr-Ahrweiler 2016], 251 e.v.
- Christian Quix, *Geschichte der Herrschaft Schönau* [Aachen 1837]; <http://www.alfons-schoener.de/ordnergeschichte/geschichteschoenau.htm>.
- Th.J. van Rensch, *Licht op het zonneleen Gronsveld* [Maastricht 2017], 25 en voetnoot 2 op 54; de auteur spreekt van een juridische fictie, omdat 'deze heren niet uitgezonderd waren van het algemene gezag van vorsten en de algemeen geldende rechtsorde'.
- Gläser, o.c. p. 358.
- Gläser, o.c. p. 359. Het hier genoemde Rode is een Ardeens geslacht. Zie ook: Ernst von Oidtman, in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, 7 (1885), 315.
- L. Augustus e.a. *De Brabantse lenen tussen Maas en Rijn, opgetekend door Jan Stoot ca. 1350* [Kerkrade 1994].
- L. Augustus e.a., o.c., 104.
- P.J. Delcheur, *Registrum Redituum et Decimarum Pastoratus Parochialis Ecclesiae s. Lamberti in Kerckrode*, 114. Dit register bevindt zich als origineel in het Gemeente Archief Kerkrade (GAK) en op CD-ROM in de verzameling van de stichting Fontes Rodenses te Kerkrade.
- Collectie pastoor Russel bij Fontes Rodenses.
- Gläser, o.c., 361.
- Kaart aanwezig in het archief van de Stichting Fontes Rodenses Kerkrade. Deze kaart is gepubliceerd en uitvoerig toegelicht door mij in: *MijnStreek, historisch magazine voor Parkstad Limburg*, 3 (2018) 1, 17 e.v.
- Deze tekst wordt vermeld in W. Marres en J.J.F. van Agt, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel V, eerste aflevering* [s-Gravenhage 1962], 315. De gevelsteen is blijkens navraag helaas uit het gemeentemagazijn verdwenen.
- P. Schmitz, 'Richterich und das Sonnenlehen Schönau im Wechsel der Zeiten', in: *Heimatblätter des Landkreises Aachen, Richterich* [1941], 21. Het toponiem Bleij komt in Richterich en Horbach niet voor. Vriendelijke mededeling van Dietmar Kottmann, voorzitter Heimatverein Laurensberg.
- 'Van 1742 tot 1762 was hoeve 'Blijdt' blijkbaar verpacht aan Philip Jacob Vaessen (1726-1779) en Clara Agnes Panhausen (1722-1779). Daarna betrok het gezin de nabij gelegen hoeve Klein-Nulland (= Vroen-Nulland)...', Jos L'Ortye, *Bleijer op de heide* [Kerkrade 2006], 426.
- Zie mijn artikel in *Veldeke Limburg Jaarboek 2017* 'Over het verband tussen de bewoningsgeschiedenis en het dialect van Kerkrade. Het verloop van de Benrather Linie op Nederlands grondgebied' [Roermond 2018], 21-43.
- Zie voetnoot 17.
- Dietmar Flach, 'Untersuchungen' o.c., 322-323.
- L. Augustus, 'Wijnstraat of Wijngracht. Het Oostlimburgse tracé van de handelsweg Keulen-Vlaanderen', in: *De Maasgouw* 92 (1973), 175 e.v.
- Het uit 1926 daterende handschrift is door de Heimatverein Alt-Ahrweiler in 2016 uitgegeven.

Hoensbroekse kinderen in 1940 op vakantie in Oostenrijk

PAUL BORGER

Paul Borger onderzoekt aspecten van de regionale geschiedenis en is actief lid van de werkgroep 'Het Land van Herle'.

Na de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) kampten Duitsland en Oostenrijk/Hongarije, de landen die de oorlog hadden verloren, met een langdurige crisis. De situatie was voor veel mensen meer dan ellendig. Vooral kinderen leden hieronder. Vaak waren zij verzwakt en ondervoed. Hulporganisaties kwamen voor hen op. Zij konden meer dan 150.000 kinderen voor een vakantie bij Nederlandse pleegouders onderbrengen. Het overgrote deel kwam uit Hongarije, maar ook veel Oostenrijkse kinderen werden voor een tijdje door hulporganisaties naar Nederland gebracht om aan te sterken. De Oostenrijkse bevolking stelde dit bijzonder op prijs.¹

Duitsland annexeerde in 1938 Oostenrijk en het land werd onder de naam Ostmark een deel van het Groot-Duitse Rijk. In 1940 bezette dat land ook Nederland. De hulp die de Nederlanders na 1918 aan Oostenrijkse kinderen hadden gegeven was men in de Ostmark niet vergeten en men vond dat er iets teruggedaan moest worden. In Nederland toonde Rijkscommissaris Seyss-Inquart, zelf een Oostenrijker, zijn dank door zogenaamde kinderuitzendingen te organiseren naar onder meer Salzkammergut in de Ostmark. In eerste instantie was deze vakantie vooral bedoeld voor hen die door de oorlog hadden geleden, onder anderen de slachtoffertjes van het Duitse bombardement op Rotterdam van 14 mei 1940. Maar ook kinderen uit andere plaatsen konden worden uitgezonden.

Natuurlijk heerste in die tijd een geest van verslagenheid en anti-Duitse gedachten, toch zouden ouders eraan moeten denken dat het hier vooral ging om de gezondheid van de kinderen. Het sociale gebaar diende uiteraard vooral een propagandistisch doel om de Duitse bezetter wat sympathieker te laten overkomen.²

Rijkscommissaris Seyss-Inquart gaf gouwleider Zigruber van de Rijksgouw Boven-Donau in Ostmark opdracht om met een brief aan diverse

gemeenten in totaal 6000 kinderen uit te nodigen om naar de Ostmark te komen voor een verblijf van twee tot drie maanden in kinderherstellingsoord, hotels en bij welgestelde gezinnen. Deze werd verstuurd op 27 juni 1940.³ Hiervoor was de organisatie 'Kinderaktion Niederlande Ostmark' in het leven geroepen. Deze organisatie zou de reis organiseren en de kinderen ter plekke bijstaan met Nederlandstalige begeleiders. In Nederland moest men binnen één week een opgave van kinderen doen die hiervoor in aanmerking konden komen en dit doorgeven aan de centrale instantie C.O.S.A. (Commissie voor Samenwerking) bij de heer H. van Mens, Departement Binnenlandse Zaken op het Binnenhof 19 in Den Haag.

In aanmerking kwamen gezonde Nederlandse kinderen in de leeftijd van ongeveer 8 tot 14 jaar waarvan men vrij zeker kon zijn dat ze de vermoeiende reis zouden doorstaan, dus geen zwakke of zieke kinderen. Toch moesten het kinderen zijn waarvan de uitzending noodzakelijk of wenselijk was voor het herstel van hun gezondheid. Zij die last hadden van bedplassen kwamen voor deze uitzending niet in aanmerking en een keuring vooraf door een arts was verplicht. De politieke en godsdienstige richting der ouders speelde 'geen enkele rol' en de kinderen werden niet in de Hitlerjugend of andere partijorganisaties opgenomen. Zowel tijdens de reis als het verblijf in het vakantieoord stonden de kinderen onder Nederlandssprekende begeleiding en verzorging. Het doel van deze uitzending was het leed van de kinderen te verzachten en hen door een goede verzorging, verpleging en verandering van lucht van een prettige en rustige vakantie in een prachtige omgeving en heerlijke natuur te laten genieten. Voor de verzorging en een veilige reis per trein werd gezorgd en deze kwam volledig voor rekening van de Duitse autoriteiten. De kosten voor geneeskundig onderzoek, administratie en personele hulp waren voor

rekening van de Nederlandse gemeente waar het kind woonde. Per reis gingen in één trein zo'n 600 kinderen met begeleiders mee.

In eerste instantie kwamen er uit het hele land erg weinig aanmeldingen. Daarom ontvingen de gemeenten een zeer indringende brief van het ministerie van 9 juli 1940 waarin werd opgemerkt dat de Duitse autoriteiten veronderstellen dat sommige gemeenten niet loyaal meewerken aan de kinderuitzending naar de Ostmark. Zelfs de schijn van onvoldoende medewerking moest vermeden worden. Bij deze brief zat een circulaire voor de scholen met uitgebreide uitleg en de dringende boodschap dat men tot en met 15 juli een opgave kon doen van

kinderen die met toestemming van de ouders voor uitzending in aanmerking kwamen. Zo werd ook in Hoensbroek deze brief met het bijhorende plakkaat bij elke school afgegeven.

En inderdaad, op 13 juli 1940 waren er in eerste instantie in Hoensbroek 35 kinderen afkomstig uit 20 verschillende families die hun zoon en/of dochter hadden opgegeven. Op 15 juli kwam er nog een aanvullende lijst met 21 kinderen uit 9 verschillende families. Hierbij moet opgemerkt worden dat de ouders van deze kinderen beslist niet allemaal Duitsgezind waren. De meesten zagen het als een unieke gelegenheid voor een mooie zomervakantie voor hun kinderen.

Lijst van 35 kinderen die zich tot 13 juli 1940 opgegeven hadden:

	naam	voornaam	geb. datum	straat	nr.	plaats
1	Mulder	Johannes	25-04-25	Amstenerweg	65	Hoensbroek
2	Mulder	Josephina	24-11-26	Amstenerweg	65	Hoensbroek
3	Lucassen	Elisabeth	14-04-30	Mettenstraat	63	Hoensbroek
4	Roseboom	Hermina	11-01-28	Markgravenstraat	79	Hoensbroek
5	Roseboom	Hendrietta	15-06-29	Markgravenstraat	79	Hoensbroek
6	Köster	Willem	26-12-27	Gouv. Baron v. Hövellplein	11	Hoensbroek
7	Evers	Cornelis	24-06-26	Voorstraat	6	Hoensbroek
8	Evers	Gerard	04-10-28	Voorstraat	6	Hoensbroek
9	Evers	Frans	09-08-31	Voorstraat	6	Hoensbroek
10	Loonstra	Maria	09-05-26	Markgravenstraat	62	Hoensbroek
11	Loonstra	Elfrieda	25-07-30	Markgravenstraat	62	Hoensbroek
12	Storms	Helena	09-12-31	Pastoorshoek	1	Hoensbroek
13	Storms	Wilhelmina	12-01-33	Pastoorshoek	1	Hoensbroek
14	Eijden van	Barbara	30-11-26	Markgravenstraat	73	Hoensbroek
15	Eijden van	Gregorius	06-10-28	Markgravenstraat	73	Hoensbroek
16	Klaassen	Maria	05-01-28	Demstraat	279	Hoensbroek
17	Klaassen	Tonia	09-06-30	Demstraat	279	Hoensbroek
18	Kusters	Frans	06-03-33	Akerstraat	148a	Hoensbroek
19	Kusters	Maria	19-07-29	Akerstraat	148a	Hoensbroek
20	Kusters	Hubert	10-07-27	Akerstraat	148a	Hoensbroek
21	Woerd vd	Petronella	05-09-31	Akerstraat	7	Hoensbroek
22	Luijten	Jan Joseph	16-11-26	Klinkertstraat	20	Hoensbroek
23	Luijten	Jan Willem	26-01-30	Klinkertstraat	20	Hoensbroek
24	Clement	Johannes H.J.	26-05-30	Amstenerweg	60	Hoensbroek
25	Clement	Johannes J.G.	19-10-31	Amstenerweg	60	Hoensbroek
26	Vesters	Gerardus	10-08-29	Amstenerweg	63	Hoensbroek
27	Vesters	Piet	08-09-30	Amstenerweg	63	Hoensbroek
28	Vos	Jacob	25-06-29	Nieuwstraat	62a	Hoensbroek
29	Roselle	Benni	17-04-29	Rietstraat	4	Hoensbroek
30	Tiellemans	Nellij	30-03-27	Akerstraat	142f	Hoensbroek
31	Rusing	Karolina	17-04-27	Damiaanstraat	7	Hoensbroek
32	Dondertman	Bernhard	16-02-27	Nieuwstraat	23	Hoensbroek
33	Dondertman	Albert	13-02-29	Nieuwstraat	23	Hoensbroek
34	Zandt van	Gerd	11-03-28	Mauritsstraat	22	Hoensbroek
35	Zandt van	Heins	11-08-25	Mauritsstraat	22	Hoensbroek

Op 15 juli 1940 volgde nog een lijst van 21 aangemelde kinderen:

1	Groot	Margerite	15-02-29	Mauritsstraat	17	Hoensbroek
2	Groot	Heinz	25-07-30	Mauritsstraat	17	Hoensbroek
3	Bosma	Emile	09-06-30	Amstenraderweg	63	Hoensbroek
4	Bisschops	Käthe	01-04-27	Zandbergsweg	36-38	Hoensbroek
5	Bisschops	Helene	16-07-28	Zandbergsweg	36-38	Hoensbroek
6	Bisschops	Johanna	31-07-30	Zandbergsweg	36-38	Hoensbroek
7	Bisschops	Anna	22-11-31	Zandbergsweg	36-38	Hoensbroek
8	Bronnenberg	Hubert	19-08-27	Markgravenstraat	46	Hoensbroek
9	Bronnenberg	Maria	10-02-29	Markgravenstraat	46	Hoensbroek
10	Elefeld	Augusta	15-05-32	Markgravenstraat	26	Hoensbroek
11	Elefeld	Albert	17-09-33	Markgravenstraat	26	Hoensbroek
12	Driessen	Jan Joseph	20-03-27	Emmastraat	124	Hoensbroek
13	Driessen	Jan Mathijs	17-10-28	Emmastraat	124	Hoensbroek
14	Driessen	Franciscus	05-03-30	Emmastraat	124	Hoensbroek
15	Driessen	Albertus	09-08-31	Emmastraat	124	Hoensbroek
16	Vermeer	Petronella	22-08-31	Wingerdweg	46	Hoensbroek
17	Vermeer	Frans	02-11-29	Wingerdweg	46	Hoensbroek
18	Doorn van	Theodorus	05-07-27	Mettenstraat	14	Hoensbroek
19	Fieken	Maria	08-09-28	Weustenrade	98	Klimmen
20	Fieken	Hubert	24-07-30	Weustenrade	98	Klimmen
21	Fieken	Bernard	24-12-31	Weustenrade	98	Klimmen

Op 3 augustus hadden zich nog 3 kinderen aangemeld:

1	Dummer	Cornelis		Emmastraat	118	Hoensbroek
2	Dummer	Herman		Emmastraat	118	Hoensbroek
3	Driessen	Jan Joseph		Emmastraat	124	Hoensbroek

Elk kind was verplicht om bij dokter G.W.J. Widershoven te komen. Die onderzocht de kinderen en vulde een Duitse verklaring in dat het kind vrij was van ongedierte, van difteriebacillen en van andere overdraagbare ziekten. De ouders moesten op dit formulier ook de verklaring ondertekenen dat er in hun familie de laatste zes weken geen overdraagbare ziekten waren geweest.

Op 19 juli besloten twee families, de familie Elefeld en Kusters, om hun 2 resp. 3 kinderen niet mee naar Oostenrijk te laten gaan en zij trokken hun verzoek in. Onbekend is waarom zij dat deden. Nellij Tielemans had zich telefonisch afgemeld. Inmiddels waren alle kinderen bij de dokter geweest en waren de laatste geneeskundige verklaringen naar het ministerie verstuurd.

Vanuit Den Haag vertrok op zaterdag 20 juli de eerste Nederlandse kindertrein naar de Ostmark. Een dag later, op zondag 21 juli, vertrok de tweede vanaf station Delftse Poort in Rotterdam met 803 kinderen aan boord. Ze werden uitgeleide gedaan door o.a. Rijkscommissaris Seyss-Inquart, burgemeester Oud van Rotterdam en een muziekkorps

Ärztliche Bescheinigung
(Nichtzutreffendes streichen).

Die ärztliche Untersuchung des Kindes Elefeld Albert für die Ausreise nach Ostmark hat am 15.7.40 stattgefunden.

- Das Kind ist frei von Ungeziefer (einschl. Krätze).
- Rachen- und Nasen-Abstrich auf Diphtheriebacillen habe ich am vorgenommen. Das Ergebnis der Untersuchungsanstalt in liegt vor und ist (positiv-negativ).
- Übertragbare Krankheiten habe ich nicht festgestellt.
- In der näheren Umgebung des Kindes (Familie usw.) sind, soweit ich feststellen konnte, in den letzten 6 Wochen übertragbare Krankheiten — nicht — vorgekommen.
- Das Gebizs bedarf der Behandlung, bedarf z. Zt. keiner Behandlung.
- Das Kind ist ~~nicht~~ reisefähig. *)
- Das Kind ist frei von Bettläusen.

den 15.7.40

*) Kinder mit positivem Diphtheriebefund müssen noch durch die Entsendestelle, bzw. Transportleitung von der Abreise zurückgehalten werden.

Erklärung der Eltern.

Ich bestätige, dass in meiner Familie in den letzten 6 Wochen keine ansteckenden Krankheiten vorgekommen sind.

, den _____

(Unterschrift des Vaters oder Vormundes)

van de Duitse Ordnungspolizei dat Nederlandse deuntjes speelde. Uiteraard werd het geheel op film vastgelegd en ook fotografen waren talrijk aanwezig. Het was perfecte nationaalsocialistische propaganda.⁴

Elk kind werd verzocht om het volgende in een valies op reis mee te nemen:

- 1 stel bovenkleding (jurk of pak)
- 3 stel ondergoed (hemd en broek)
- 4 paar kousen
- 2 stuks nachtkleding (nachthemd of pyjama)
- 3 handdoeken
- 1 zwempak
- 1 paar gymnastiekschoenen
- 1 gymnastiekbroekje en -truitje
- 1 tandenborstel met tandpasta
- 1 kam
- 1 stuk zeep
- 1 borstel
- 1 badhandschoen
- 1 regenmantel
- 1 paar pantoffels
- 1 paar gewone schoenen
- 1 hoed of pet
- 6 zakdoeken
- 1 paar stevige schoenen (tijdens de reis te dragen)

Alle kleding moest voorzien zijn van een merkteken. Mochten sommige kledingstukken niet voorhanden zijn, dan zorgde de organisatie daarvoor.

Elk kind moest voor één broodmaaltijd meenemen, maar geen fruit, chocolade of andere zoetheid.

Aan de kinderen mocht geen geld in welke valuta dan ook worden meegegeven. Mocht er door omstandigheden een kind uitvallen dan kon er gewoon een ander kind van hetzelfde geslacht mee op reis.

Elk kind dat op reis ging moest een kaartje met een touwtje om de nek dragen met de naam erop.

Aan alle bagage moest een label bevestigd worden met de naam en het adres van het kind en het nummer van de groep. Ook een volledig ingevulde kledinglijst moest bij het instappen van de bus overhandigd worden aan een van de begeleiders. De begeleiders droegen een kartonnen bordje met het groepsnummer. De begeleiders kregen voor elk kind een tegoedbon. Aan het loket van het spoorwegstation verkregen zij daarmee een vervoersbewijs tot aan Oldenzaal (grens). Elk kind kreeg van de begeleider zo'n vervoersbewijs. Op elke twintig kinderen ging er een Duitse en een Nederlandse begeleider of begeleidster mee.⁵ In een brief van 3 augustus werd uitdrukkelijk aangegeven dat kinderen van Joodse afkomst niet uitgezonden konden worden.⁶

Op maandag 5 augustus vertrok de achtste kindertrein naar de Ostmark met voornamelijk kinderen

NEDERLANDERS

De Rijkscmissaris voor het bezette Nederlandse gebied, Rijkminister Seyss-Inquart heeft in zijn te Rotterdam gehouden rede uitdrukking gegeven van zijn bijzondere voldoening, door hij thans de gelegenheid heeft tot het in het leven roepen van een **kinderactie voor kinderen van behoeftige Nederlandsche gezinnen**, en zijn dank te kunnen toonen voor de in de no-oorlogjaren van Nederlandsche zijde doorgevoerde kinderhulpactie voor Oostenrijksche kinderen.

Toentertijd waren duizenden Oostenrijksche kinderen voor ontspanning in Nederland. Thans heeft de Rijkscmissaris toegezegd dat **6000 kinderen naar de mooie gouv Opperradanau (Salzkammergut) kunnen gaan**.

Met de voorbereidingen voor deze reis is het Nederlandisch Duitsch Comité gereed.

De eerste vacantiereinen voor deze ontspanning behoeftige kinderen kunnen vertrekken op 15 Juli a.s. De duur van het verblijf is gerekend tot October, zoodat een absolute ontspanning gewaarborgd is.

In Oostenrijk staan de kinderen onder toezicht van Nederlanders. Bovendien staan alle kinderen onder geneeskundige controle, en worden ondergebracht in uitgeleende hotels, vakantieoord en bij gezonde families, en wel uitsluitend in de meest mooie gedeelten van Opperr-Oostenrijk. Op verrew afstand van den oorlog en zijn gevolgen kunnen en zullen zij genieten.

Uitsluitend uit sociaal oogpunt worden de kinderen uitgezocht, d.w.z. die kinderen die een ontspanning het meest noodig hebben. De politieke en godsdienstige richting der ouders speelt hierbij geen rol.

De gouv Opperradanau zal alles doen wat in haar vermogen ligt te vergoeden wat Nederlanders destijds voor de Oostenrijksche kinderen hebben gedaan.

AANMELDING.

De ouders moeten **zoo spoedig mogelijk opgave doen bij den burgemeester van hun gemeente. Er mag niemand geweigerd worden.**

Om transportredenen mogen op het oogenblik maar 6000 kinderen worden opgenomen. Men wende zich in geval van twijfel tot het Nederlandisch Centraal Bureau voor de kinderactie Nederland-Oostmark, Den Haag, Binnenhof 19, Telefoon 18.38.20, toestel 26.

NEDERLANDSCH CENTRAAL BUREAU
VOOR DE
KINDERACTIE NEDERLAND-OOSTMARK

29 Jul '40

uit het zuidelijk deel van ons land. Deze trein begon om half zes zijn rondrit langs de verschillende stations waar kinderen moesten worden opgehaald. De start was om half zes 's ochtends in Maastricht. De trein reed verder naar Sittard, Roermond, Helmond, Eindhoven, Tilburg en Breda. Van daaruit ging het naar Dordrecht en als laatste naar Rotterdam waar het verzamelpunt was. De trein kwam daar om 11.40 uur aan. Vanaf Rotterdam station Delftse Poort ging de reis naar Oldenzaal en daar de grens over richting de Ostmark.⁷

Op 5 augustus 1940 vertrokken vanuit Hoensbroek 28 kinderen naar de Ostmark. Van de opgegeven kinderen gingen uiteindelijk Benni Roselle die ziek was, Bernard Fieken en Cornelis Dummer om onbekende redenen niet mee. In de plaats van Cornelis Dummer ging Joseph, broer van Jan Joseph Driessen mee. Van de in totaal 59 aangemelde Hoensbroekse kinderen hadden er zich 8 afgemeld. Waarom de andere 23 kinderen niet mee zijn gegaan is onbekend. Waarschijnlijk bepaalde 'Den Haag' wie van de aangemelde kinderen mee kon en wie niet. De 20 jongens en 8 meisjes werden door hun ouders naar de speciale busopstapplaatsen gebracht, waar

Station Delftse Poort Rotterdam, 21 juli 1940. Vertrek van Rotterdamse kinderen naar de 'Ostmark'. Bron: <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/NG-2006-49-30>.

Rotterdam, 21 juli 1940. Bron: <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/NG-2006-49-31>.

Kinderen die zijn teruggekomen uit de Ostmark met de laatste kindertrein worden verwelkomd door rijkscommissaris Seyss Inquart, Rotterdam 1 oktober 1940. Bron: <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/NG-2006-49-9>.

de bus na een emotioneel afscheid vertrok naar het treinstation van Sittard. Waarom de kinderen niet op station Hoensbroek zijn opgestapt is niet duidelijk. De reden hiervan zou geweest kunnen zijn dat de NS geen onnodig oponthoud wenste op deze drukke spoorlijn waar destijds vele kolentreinen passeerden. De busopstapplaatsen in Hoensbroek waren die dag: 6.20 uur bij het kasteel, 6.25 uur bij het kruis van de zusterschool aan de Hoofdstraat en om 6.30 uur op de hoek Akerstraat-Kouvenderstraat bij fa. de Gruijter. In Sittard aangekomen stapten de kinderen op een extra kindertrein die in alle vroegte de kinderen uit de omgeving van Heerlen, Kerkrade en Sittard zou oppikken. De trein vertrok in Sittard om 7.11 uur en kwam om 8.30 uur aan in Eindhoven waar nog 116 kinderen uit de omgeving van Eindhoven instapten. Deze trein, met aan boord dus ook de Hoensbroekse kinderen, vertrok om 9.00 uur vanaf station Eindhoven rechtstreeks naar de Ostmark en was tevens de laatste Nederlandse kindertrein. De kinderen gingen naar Linz, Innsbruck en Kaltenbach waar zij ongeveer twee maanden zouden verblijven.⁸ De reis was lang en duurde ongeveer 25 uur maar verliep voorspoedig. De andere Nederlandse kindertreinen kwamen in Salzkammergut in de gouw Boven-Donau aan. Daar aangekomen werden de kinderen verdeeld over verschillende dorpen zoals Bad Gmunden, Bad Ischl en St. Wolfgang (met de Weissen Rössl) en daar bij families, in kindertehuizen en hotels ondergebracht.⁹ Natuurlijk was het voor de kinderen vreemd zonder hun ouders maar zij hadden veel afleiding en werden met goede zorgen omringd. Sommige kinderen gingen zelfs naar school in het dorp waar ze logeerden. De Duitse en Nederlandse instanties gaven aan dat zich problemen zouden kunnen voordoen als gevolg van de correspondentie tussen ouders en de kinderen in de Ostmark. Ouders zouden zich ongerust kunnen maken. De instanties wezen er nadrukkelijk op dat er geen enkele aanleiding voor ongerustheid was. De ouders gaven, volgens de instanties, ten onrechte aan dat hun kinderen heimwee hadden maar het was gewoon een kwestie van wennen aan de nieuwe situatie. Om de ouders een beetje tegemoet te komen hadden de organiserende Duitse instantie en de Nederlandse organisatie (COSA) er mee ingestemd dat er zo nu en dan (hooguit 1 maal per 14 dagen) een klein pakketje met versnaperingen van maximaal ½ kilo verstuurd mocht worden. Er mochten absoluut geen levensmiddelen inzitten, want voedsel hadden ze daar in overvloed. De kinderen werden ondergebracht bij pleeggezinnen die de kinderen ieder op hun wijze een leuke vakantie bezorgden met volop eten en genoeg afleiding. Op 6 augustus 1940 meldde het Limburgs Dagblad dat er 29 Maastrichtse kinderen naar de Ostmark

waren vertrokken en op 8 augustus 40 Heerlense kinderen. Valkenburg meldde dat zich vanuit Valkenburg een aantal kinderen aangemeld had.¹⁰

Op 7 september werd via het Limburgs Dagblad bekend gemaakt dat er geen pakketten meer verstuurd mochten worden omdat de kinderen binnenkort terug zouden komen.

Op 16 september kwam de eerste trein met 800 kinderen uit Oostenrijk terug. De trein zou om 16.29 uur in Rotterdam aankomen. In deze trein zaten 19 jongens uit Hoensbroek. Men vroeg aan burgemeester Martin om ervoor te zorgen dat er twee begeleiders aanwezig waren om de Hoensbroekse kinderen over te nemen en terug te begeleiden naar hun ouders. De kindertrein zou om 17.18 uur vertrekken vanuit Rotterdam naar het zuiden. Men ging er vanuit dat de kinderen om 21.50 uur weer in Hoensbroek zouden zijn. Helaas had de trein onderweg oponthoud en arriveerde pas om 21.30 uur in Rotterdam. Zo'n honderdtal Rotterdamse kinderen kon wel meteen naar huis en een klein gedeelte van de groep had nog aansluiting naar Den Haag en Leiden. De andere kinderen uit onder meer Zeeland, Brabant en Limburg konden die avond hun woonplaats niet meer bereiken. De spoorwegen hadden er evenwel voor gezorgd dat er een verwarmde slaaptrein klaarstond waarin de kinderen de nacht konden doorbrengen. In de trein hebben ze nog wat gegeten en 's morgens stond een ontbijt klaar voordat zij de reis naar hun woonplaatsen voortzetten.

Op zaterdag 28 september 1940 kwamen met de zevende en voorlaatste kindertrein, acht meisjes en een jongen uit Hoensbroek uit de Ostmark terug. Zij arriveerden om 13.25 uur in Apeldoorn en er werd

gevraagd of er één begeleider mee kon gaan die de kinderen weer naar hun ouders bracht.

Op 29 september waren alle Hoensbroekse kinderen weer veilig thuis bij hun ouders. Ze zouden nog vele dagen over hun buitenlands avontuur vertellen. In een begeleidend schrijven gaf men aan dat men wegens de ontoereikende en meermaals onjuist opgegeven informatie niet kon instaan voor de nauwkeurigheid van de administratie. Er kon er een kind teveel of te weinig zijn!

Vorderingen betreffende kleding, uitrusting en dergelijke kon men tot uiterlijk 5 oktober indienen bij de Commissie van Samenwerking, Kinderaktion Niederlande Ostmark. In totaal hadden zich bijna 20.000 Nederlandse kinderen opgegeven waarvan een gedeelte te laat was, maar waarvan ook een groot deel werd afgewezen.

Op 2 oktober meldde de Limburger Koerier dat er in totaal 6735 Nederlandse kinderen naar de Ostmark waren geweest. De gemiddelde gewichtstoename bedroeg 3,92 kg. Behalve de talrijke persoonlijke geschenken die de kinderen van hun pleegouders hadden gekregen, werden er 906 nieuwe jongenspakken, 1000 meisjesjurken, 3000 paar kinderkousen, 1000 stuks ondergoed en 3000 paar schoenen uitgedeeld. Dit gaf meteen aan dat deze Nederlandse kinderen toen zij aankwamen in Oostenrijk niet over de kleding beschikten die men in het berglandschap beslist nodig had.

Tijdens het verblijf waren er 37 kinderen naar Nederland teruggestuurd omdat zij onzindelijk, brutaal, ruw of oneerlijk waren geweest. In verhouding tot het geheel was dit een klein aantal.¹¹

Noten

- 1 <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/term/Pleegkinderen%20uit%20Oostenrijk#5009-inhetkort>.
- 2 https://www.schiedam.nl/Docs/gemeente/archief/actueel/tentoonstellingen/Verhalenkrant_Uitgezonden_Kinderen.
- 3 RhH, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 1044, stukken betreffende het uitzenden van schoolkinderen naar

- kinderherstellingsoorden en bij welgestelde gezinnen in de Rijksgouw Boven-Donau in het kader van Kinderaktion Niederlande Ostmark 1940. De in het navolgende genoemde correspondentie is eveneens in dit dossier te vinden.
- 4 Wichert ten Have (NIOD), 'Leven in bezet Nederland, verwarring en aanpassing', in: *Trouw*, 21-07-1990.

- 5 *Limburger Koerier*, 29-06-1940.
- 6 RhH, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 1044.
- 7 *Limburger Koerier*, 06-08-1940.
- 8 *Limburgsch Dagblad*, 06-08-1940.
- 9 *Algemeen Handelsblad*, 26-06-1940.
- 10 *Limburgsch Dagblad*, 18-07-1940.
- 11 *Limburgsch Dagblad*, 16-08-1940.

Jan Hendrik Swildens

[1745-1809]

Portret van een bevlogen idealist

FRANS GERARDS

Dr. Frans M. Gerards is lid van de redactie van *MijnStreek* en bestudeert aspecten van de geschiedenis van de regio.

Toen mr. Willem Boele Sophius Boeles [1832-1902] omstreeks 1880 een biografie wilde schrijven over Jan Hendrik Swildens was hij op de hoogte van zijn publicaties, maar wat zijn afkomst betrof tastte hij volledig in het duister.¹ Gelukkig vond hij één aanknopingspunt. In het *Album der Groninger Academie* stond namelijk genoteerd dat Swildens uit het Land van Valkenburg afkomstig was. Boeles nam toen contact op met de burgemeester van Valkenburg, mr. R.J.C. Loisel, met de vraag of hij hem aan enkele genealogische gegevens kon helpen. Met hulp van de Maastrichtse classicus, historicus en leraar dr. L.J. Suringar werd Boeles daarna, zij het zeer summier, geïnformeerd over Swildens afkomst.² Dit gegeven typeert de persoon van Jan Hendrik Swildens. Over tal van onderwerpen die de Republiek betroffen zette Swildens tussen 1781 en 1809 zijn gedachten op papier echter zonder zelf op de voorgrond te treden. Natuurlijk, Swildens wilde graag worden gelezen en gehoord, maar hij vond zijn ideeën belangrijker dan zijn eigen persoon. Iedere vorm van persoonsverheerlijking leek hem vreemd te zijn. Om aandacht voor zijn geschriften te krijgen publiceerde hij ze zelfs vaker anoniem. Hij deed dat onder andere als hij dacht dat het de acceptatie van zijn ideeën ten goede zou komen. In deze bijdrage schetsen we beknopt Swildens afkomst, zijn levensloop en enkele van zijn ideeën.³ Daarbij baseren we ons voornamelijk op de biografie van Boeles, aangevuld met gegevens van andere auteurs.

Stamgezin

Jan Hendrik Swildens werd op 10 maart 1745 geboren te Voerendaal en niet, zoals Van Sas, hoogleraar Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam in 2005 nog beweerde, in Valkenburg.⁴ Zijn ouders, Cornelis Swildens en Susanne Sebilla Stas, waren in 1741 in Heerlen in het huwelijk getreden. Waarschijnlijk werden uit dit huwelijk twaalf kinderen geboren waarvan er zeven in leven bleven.⁵ De kinderen werden deels in Klimmen, deels in Heerlen

gedoopt. Jan Hendriks vader, Cornelis Swildens, was in 1737 door de Raad van State in Voerendaal aangesteld als schoolmeester, koster en voorlezer. In 1739 kreeg hij van de Raad van Brabant te 's-Gravenhage toestemming om in de uitgestrekte schepensbank van Heerlen het ambt van notaris uit te oefenen. Van 1748 tot en met het einde van het Ancien Régime was hij schepen van Heerlen. Een broer van Jan Hendrik, Johan Leonard, werd in 1775 te Voerendaal tot notaris benoemd. Toen hij in datzelfde jaar nog overleed werd hij in die functie opgevolgd door zijn broer Herman Frederik. Twee andere broers, Cornelis Wilhelmus en Gijsbertus Adolphus, zochten hun heil in Staatse militaire dienst. Van zijn zussen trad Maria Catharina in 1775 in het huwelijk met de predikant Johannes Michael Leignes uit Klimmen. Zijn zus Helena Geertruid huwde in 1783 met de conrector van de Gereformeerde Latijnse School in Maastricht. In 1788 huwde Johanna Susanna Sibilla met de schoolmeester Willem Brassard uit Hulsberg. Het gereformeerde gezin Swildens woonde in Voerendaal in een huis dat direct naast de kerk was gelegen. In dat huis was ook de school gevestigd. Het had voorheen toebehoord aan het altaar van O.L. Vrouw van de kerk van Voerendaal. Cornelis Swildens kreeg dat huis in erfpacht voor de duur dat hij in Voerendaal werkzaam zou zijn. De huur bedroeg tien gulden per jaar onder voorwaarde dat hij het huis voor eigen rekening zou onderhouden.⁶ In Voerendaal stond het huis bekend als het huis 'Op gen trepkens' of 'Op het trapken'.⁷

Jan Hendriks moeder, Susanne Sebilla Stas, overleed op zesenvestigjarige leeftijd in 1768, zijn vader op bijna drieëntachtigjarige leeftijd in 1796.

Opleiding

Zijn eerste onderwijs, zo mag worden aangenomen, genoot Jan Hendrik in Voerendaal bij zijn vader. Vervolgens bezocht hij de Latijnse school in Maastricht.⁸ Deze werd bestuurd door rector H.G.

*Alz' mij dit leest, en daarnaar doet,
 'Tis leyt altijd gelijck bij moet.*

*Hij dwaelt niet die t geen wylt bevaant,
 Als vandyt geest veer zoek te sbevaant.*

*'T gerust gevelen is een jehat
 'Tis de aardiche zaligheid bevat.*

*Ligt u gualen door t beynghen in uw pleghen,
 'Tis altijd verlaent u kinde, en u weer op te reghen.*

*En u verzoegt, die uwe hanc hart u hicht gevond,
 'Tis uwe wylt en uwe wylt,
 'Tis uwe wylt en uwe wylt, uwe wylt en uwe wylt,
 'Tis uwe wylt en uwe wylt, uwe wylt en uwe wylt.*

*'Tis aangewonden vlyt bekreunen,
 Entersaandheid met een gelyken bekreunen.*

*Leet uwe wylt beple, van ingeteld,
 'Tis uwe wylt beple,
 'Tis uwe wylt beple,
 'Tis uwe wylt beple, uwe wylt beple.*

N is NEDERLAND

*Nederland is uw Vaderland, Veilig woont ge 'er in.
 Als gy groot zyt, hebt gy daár ook uw hutsagenin.*

VADERLANDSCH A-B BOEK
VOOR DE NEDERLANDSCHE JEUGD

*Nauwkeurig nagedrukt naar de uitgave van 1751 door J. H. Swildens en
 uitgegeven door L. J. C. Boucher*

Leverickxvelt, tevens leraar Grieks en Latijn. Op de Latijnse school behoorde Swildens tot de beste leerlingen. Na deze school met succes te hebben afgesloten ontving hij van de rector nog een jaar lang privé onderwijs in de talen Grieks en Latijn.

Bij de afronding van zijn schoolcarrière in 1764 werd hij door de predikant W.A. Bachiene, tevens hoogleraar geografie en astronomie aan de Illustre School in Maastricht, op 27 juni tot lidmaat van de Nederlandse Hervormde Kerk aangenomen.⁹ Op 22 augustus van datzelfde jaar overhandigde rector Leverickxvelt hem een getuigschrift van zijn afgeronde opleiding aan de Latijnse school.

Een maand later, op 22 september 1764, schreef Swildens zich als *Joannes Henricus Swildens* in aan de Hogeschool van Groningen. Zijn studieduur aan deze hogeschool bedroeg negen jaar. Deze lange duur zal ongetwijfeld te maken hebben gehad met het uitgebreide veld van wetenschappen dat hij wilde bestuderen.¹⁰ Sommige cursussen volgde hij zelfs meerdere keren. Hij verdiepte zich in de algemene en vaderlandse geschiedenis, Romeinse oudheden, aardrijkskunde, filosofie, rechtswetenschappen en theologie. De cursus theologie volgde hij maar liefst drie keer, de cursus kerkhistorie twee keer. Filosofie, rechtsgeleerdheid en theologie waren zijn hoofdvakken. Op zijn docenten kwam Swildens over als een student met een goed verstand en geheugen. Hij was welbespraakt, wellevend en had een eerlijk karakter. Men kon er huizen op bouwen. Tevens was hij door drongen van 'ootmoed voor den Allerhoogste'.¹¹ Op 25 juni 1773 beëindigde Swildens zijn studie aan de Groningse Hogeschool. Bij zijn vertrek was hij in bezit van schitterende getuigschriften. De graad van doctor haalde hij echter niet.¹²

Religieus

Uit het voorafgaande blijkt dat Swildens diep religieus was, maar los van kerkelijke dogma's die hij niet kon verenigen met het oorspronkelijke Christendom. Hij beleed meer het evangelische dan het kerkelijke Christendom. Verdraagzaamheid stond bij hem dan ook hoog in het vaandel. Letterlijk zei hij daarover: [...] *dat ik alle mogelyk afgryzen heb van alle vervolging om de Religie, of van consciëntie-dwang, of van Intolerantie*. Dat neemt niet weg dat Swildens ook zijn grenzen had. Hij had een hartgrondige afkeer van zogenaamde 'Godverzakers' of atheïsten, door hem ook wel aangeduid als die 'Atheïstische bende'. Zulke mensen moesten volgens hem, net als krankzinnigen, 'in verzekerde plaatsen' worden opgesloten.¹³ Voor openbare functies kwamen ze niet in aanmerking.¹⁴ Dat betekent ook dat Swildens fel tegen een atheïstische staat was zoals die na de Franse Revolutie in Frankrijk gestalte

had gekregen. Wat hij bepleitte was een pluriforme confessionele natie waarin alle godsdienstige stromingen gelijkberechtigd zouden zijn.

Op het einde van de achttiende eeuw was dat voor Nederland absoluut een novum. Vanaf de *Synode van Dordrecht* [1618-1619] tot 1795 kende Nederland namelijk slechts één heersende kerk, de gereformeerde of hervormde kerk. Alle andere godsdiensten waren tweederangs.¹⁵ Volgens Boeles is Swildens overigens zelf vóór 1791 nooit openlijk voor zijn godsdienstige richting uitgekomen. Evenmin heeft hij zich ooit ingelaten met aanvallen op de gereformeerde kerkleer.¹⁶

St. Petersburg

Geïnspireerd door de onderwijshervormingen van Catharina de Grote in Rusland begaf Swildens zich in 1774 naar Rusland, waarschijnlijk om daar een baan te krijgen. Zijn reis voerde over Bremen, Hamburg en Lubeck naar St. Petersburg, waar hij in oktober 1774 aankwam. In het eerste jaar van zijn verblijf logeerde hij bij de Hollandse predikant Jac. Gargon.¹⁷ De predikant verklaarde achteraf dat zijn jeugdige landgenoot in deze periode de vreugde van zijn gezin was geweest. Zijn verblijf in St. Petersburg leverde Swildens waarschijnlijk geen baan op. Wel kreeg hij de kans om in de hoogste kringen te verkeren waar hij met respect werd behandeld. Hij werd bijvoorbeeld tafelvriend van de bekende wiskundige Leonard Euler, hij maakte kennis met de prins van Holstein en veertien dagen logeerde hij in de Petershof waar hij dineerde aan de maarschalkstafel. Te St. Petersburg, na een ontmoeting met de Duitse filantropijn Christian Felix Weisze, ontstond bij Swildens het idee voor het schrijven van het boek waarmee hij in 1781 en daarna de meeste bekendheid zou verwerven, namelijk het 'Vaderlandsch A-B Boek voor de Nederlandsche Jeugd'.¹⁸ Weisze had in 1773 een soortgelijk boek voor de scholen in Duitsland gemaakt. Swildens wilde zoiets nu ook maken voor de Nederlandse scholen. Het moest een geïntegreerd leer- en leesboek zijn, waarin naast technische vaardigheden als spelling vooral ook het nieuwe ethos van de Vaderlandse Verlichting zou doorklinken. Het boek moest het volk bewust maken van de noodzaak tot maatschappelijke en morele heroriëntatie om het dreigende verval van de Republiek een halt toe te roepen.¹⁹ Met andere woorden: volksopvoeding door volksonderwijs. Omstreeks 1778 aanvaardde Swildens de terugreis naar Nederland. Onderweg bracht hij in Duitsland nog aan verschillende geleerden van die tijd een bezoek en wel in de eerste plaats aan Weisze. Op 2 mei 1778 werd hij in Berlijn in de Loge 'Zum goldnen Pflug' in de rijen der vrijmetselaars opgenomen.²⁰

Ambteloos burger

Van 1779 tot 1797 woonde Swildens als ambteloos burger in Amsterdam. Toen hij bij de luitenant-kolonel Tinne, een vertrouweling van stadhouder Willem V, vroeg of er geen betrekking voor hem open stond kreeg hij te horen: "Och vriend alle ambten zijn hier reeds vijf jaren vooruit besteld!" Een vaste en betaalde baan zat er voor hem dus niet in.²¹

Dat neemt niet weg dat er soms toch betaalde banen voorbij kwamen. Verschillende keren kon hij bijvoorbeeld aan de slag als gouverneur of huisleraar van kinderen van bemiddelde regenten. De secretariaten van de Utrechtse Ridderschap en de Amsterdamse Krijgsraad boden hem eveneens een baan aan, maar Swildens bedankte er voor.

In 1787 was hij secretaris van het Amsterdamse College van Geconstitueerden. Voor die baan kon hij het vorstelijke salaris ontvangen van maar liefst f 3000,- per jaar. Swildens weigerde. Hij deed het voor niets! Volgens Boeles deed hij dat om geheel onafhankelijk te blijven.²²

Maar waarschijnlijk was er nog een ander motief. Vooral door zijn geschriften wilde Swildens zich inzetten voor verbetering en herstel van de Republiek. Zo hield hij zich onder andere bezig met verbetering van het volksonderwijs, de strijdkrachten en de hervorming van het staatsbestuur. Kortom, Swildens wilde, cq. moest schrijven. En zonder vaste baan en allerlei verplichtingen hield hij daar voldoende tijd voor over.

Ideeën

Wat de verbetering van het volksonderwijs betrof moesten de leerboekjes volgens Swildens die algemene waarheden van de christelijke godsdienst en zedenleer bevatten, die door alle kerkelijke gezindten in de Republiek zouden worden erkend. Dat betekende dat Swildens een voorstander was van de godsdienstig neutrale school.²³

Met betrekking tot de strijdkrachten pleitte Swildens voor de republikeinse militair in plaats van de monarchale. De republikeinse militair werd gemotiveerd door de welvaart, de bloei en veiligheid van het volk. De monarchale militair daarentegen streed voor de eer en grootheid van zijn vorst. Het uitschreeuwen van zijn naam was de loutere waarmee de militaire woede en fierheid in hem werd ontstoken.²⁴

Wat het staatsbestuur betrof legde Swildens zijn denkbeelden neer in het eerste hoofdstuk van het samen met anderen geschreven geschrift *Grondwet-tige Herstelling van Nederlands Staatswezen*. Dat hij geen revolutionair was blijkt uit zijn opmerking dat hij de oorspronkelijke constitutie wilde handhaven door verbetering van de ingeslopen misbruiken. Verder was hij voor een gematigde republikeinse

regering bij representatie gekozen door het volk. Een eenheidsstaat wilde hij niet. De privileges van de verschillende provincies en steden - de Republiek vormde immers een federatie van zeven onafhankelijk gewesten - moesten worden gehandhaafd. Een centrale regering moest zich namelijk niet bezig houden met zaken die op lokaal of provinciaal niveau konden worden geregeld. Daaraan dienstbaar was een ondergeschikt, erfelijk stadhouderschap.²⁵

Anoniem

Swildens, aldus Boeles, moet met zijn vernieuwende onderwijsideeën aan de wieg hebben gestaan van de in 1784 door de Doopsgezinde predikant Jan Nieuwenhuyzen te Edam opgerichte *Maatschappij tot nut van het algemeen*, die later een grote invloed zou uitoefenen op de ontwikkeling van het Nederlandse onderwijs.²⁶ Swildens naam wordt echter nergens vermeld.

Ere wie ere toekomt zou men zeggen, maar niet voor Swildens. Hij wilde dat zelf niet. De *Maatschappij* pleitte namelijk voor een algemene volksverlichting en ondermijnde daarmee de grondvesten van de heersende kerk. Swildens vreesde nu dat als zijn naam openlijk aan de *Maatschappij* zou worden verbonden hij de steun van met hem bevriende, maar op religieus en staatkundige gebied behoudende personen zou verliezen. Daarom streefde hij ernaar om zoveel mogelijk anoniem te blijven. Zo publiceerde hij ook met enige regelmaat anonieme stukjes in de beruchte patriottische krant *De Post van den Neder-Rhijn*. In de *Haagsche Courant* publiceerde hij onder het pseudoniem *Sincerus*.²⁷ Swildens was ervan overtuigd dat hij alleen op die manier invloed kon uitoefenen. Dat zou teniet worden gedaan als hij zijn naam eronder zou zetten. Swildens offerde zijn geld en reputatie dus op voor de goede zaak. Wat niet wil zeggen dat hij altijd even gelukkig was met het wegcijferen van zichzelf. Ten overstaan van sommige Amsterdamse patriottische regenten klaagde hij namelijk wel eens over het geringe loon dat hij als publicist ontving.²⁸

Patriot

Als patriot maakte Swildens kennis met belangrijke patriottische regenten van die tijd. In augustus 1782 leerde hij bijvoorbeeld de edelman Joan Derk van der Capellen tot den Pol kennen. Dat was toen beiden samen in een kajuit op weg waren naar Elburg. In de nacht van 25 op 26 september 1781 had Joan Derk van der Capellen het geruchtmakende pamflet *Aan het Volk van Nederland* laten verspreiden in alle grote steden van de Republiek. Verder maakte hij kennis met de Gelderse patriottische voorman

Robert Jasper van der Capellen tot de Marsch, de raadspensionaris Van Bleyswijk en de advocaat-fiscaal Van der Hoop. Zijn intiemste vriend onder de patriotten was de bejaarde Amsterdamse burge-meester Henrik 'Vader' Hooft.

Naar eigen zeggen raakte Swildens met deze mannen zo intiem en vertrouwelijk bevriend dat ze hem dikwijls om advies vroegen. Maar zo voegde hij daar sarcastisch aan toe: *"doch heimelijk zat en bleef ik toch op strooi, in mijne Kamer in de Star in de Nes".*²⁹ Met andere woorden, in materiële zin leverden deze contacten hem geen enkel voordeel op. Als patriot behoorde Swildens tot de gematigde vleugel. Voor een gewelddadige omverwerping van het stadhoudelijke bewind, zoals die in 1787 in de Republiek gestalte leek te krijgen, was hij niet. Wat dat betreft waarschuwde hij het volk met de wijze woorden: *"Nooit erger onderdrukkers dan de zulken, die eerst zo sterk van Vryheid geschreeuwt hebben. Weest op uwe hoede!"*³⁰ Volgens hem was trouwens het hele patriottisme zonder *'waare Verlichting en Verbetering des Volks'* een brosse luchtbel.

Armoede

Tijdens zijn verblijf in Amsterdam had Swildens vaak moeite om het hoofd boven water te houden. Inkomsten had hij door te schrijven voor boekverkopers en het leveren van vertaalwerk.³¹ Hoe benard zijn levensomstandigheden soms waren blijkt uit de volgende noodkreet: *'Deezen geheelen winter heb ik volstrekt geen vuur gehad op mijn berooid overal tochtig tegen den Oostenwind liggende vertrekje of hokje; geen éenen turf heb ik verbrand of bij den hospes kunnen nemen uit vrees voor brutale onteerende weigeringen, geheele voormiddagen zat ik sukkelend te schrijven, omdat mij alle ogenblikken de inkt in de pen bevroor, en ik de inktpot met het teewater ontdooijen moest'.*³² Daar stond tegenover dat hij dankzij zijn goede contacten ook vaker werd uitgenodigd op diverse buitenplaatsen, waar hij dan volop kon genieten van de geneugten van het buitenleven.

Hoogleraar te Franeker

Op 28 juni 1797 vond Swildens 's avonds op de lesenaar in zijn kamer - in een huis op de Kloverniersburgwal bij de Halvemansbrug - een brief met het bericht dat hij twee dagen geleden was benoemd tot hoogleraar in het natuur-, staats- en volkenrecht aan de Hogeschool te Franeker.³³ Op 8 juli ontving hij de akte van benoeming. Echter Swildens aarzelde en vroeg de curatoren of hij de benoeming vier weken in beraad mocht nemen. Tevens vroeg hij een af-

schrift van de eed of verklaring die hij bij aanvaarding van het ambt moest afleggen. Toen Swildens duidelijk werd dat hij niets hoefde te verklaren dat tegen zijn eigen opvattingen indruiste, aanvaardde hij de benoeming.

Zijn honorarium bedroeg f 1200,- per jaar. In verband met de waardigheid van het nieuwe professoraat en om de hoge wetenschap aan deze universiteit een nieuw aanzien te geven vroeg Swildens of het honorarium niet wat ruimer mocht zijn. Aan dit verzoek werd voldaan. Swildens werd een jaarwedde van f 1600,- toegekend.³⁴ Vervolgens wendde Swildens zich tot de Franeker senaat met het verzoek hem een doctoraat te verlenen. Ook deze wens werd gehonoreerd. Op 19 oktober 1797 werd hij met de gebruikelijke plechtigheden tot *doctor honoris causa* in beide rechten bevorderd. Op 16 november aanvaardde hij met een inaugurele rede officieel het hoogleraarsambt.³⁵ In het academisch jaar 1805-1806 bekleedde Swildens tevens het rectoraat. Veel vreugde schijnt het professoraat hem overigens niet te hebben gebracht. Dat lag niet aan Swildens, maar aan de plaats die het door hem te doceren vak natuurrecht in de opleiding innam. Het was slechts een bijvak. Volgens een senaatsbesluit van 21 oktober 1802 werd het onder de propedeuse gerangschikt. Desondanks zijn er nog twee studenten bij hem gepromoveerd.³⁶

Laatste jaren

Pas nadat hij zijn hoogleraarsambt had aanvaard, trad Swildens op 9 september 1798 in Franeker in het huwelijk met de tweeëndertigjarige Maria Moorkramer. Met deze vrouw had hij overigens al veel langer contact, zeker ruim tien jaar. Lang duurde dit huwelijk niet. Zijn echtgenote overleed in 1804.³⁷

Omdat Swildens door de uitgave van zijn geschriften en de aanschaf van boeken in de schulden was geraakt, zocht hij een uitweg in een tweede huwelijk. Onder huwelijkse voorwaarden trad hij in het huwelijk met een gefortuneerde dame uit Hindelopen, mevrouw Wiggerts. In financieel opzicht werd Swildens daar beter van, maar gelukkiger niet. Voor een vrij hoge som aan effecten kocht zijn tweede echtgenote in 1809 namelijk haar trouwbelofte af. Dat bracht niet alleen de nodige spanningen teweeg in de huwelijksrelatie, maar Swildens raakte ook in opspraak. Hij werd niet meer serieus genomen. Ten zeerste gekrenkt zette Swildens daarna zijn frustraties, onder andere in de vorm van liedjes, op papier. Vervolgens dreigde hij zijn echtgenote om deze openbaar te maken wanneer ze hem niet binnen veertien dagen een onderhoud zou toestaan. Nog voordat zijn echtgenote in Amsterdam was gearriveerd voor

het door hem aangevraagde onderhoud, werd Swildens ziek. Hij overleed op 12 september 1809 in de armen van een vriend.³⁸ Op 18 september werd hij in Amsterdam begraven in de Oude Zijdskapel.³⁹

Erkenning

Swildens heeft met zijn geschriften tot op de dag van vandaag indruk gemaakt, maar niet bij iedereen. Frederiks en Van den Branden noemden hem in 1888 een bescheiden en bedeesde slijmgast, die de verwachtingen die aan hem waren gesteld niet had waar gemaakt. Als hoogleraar te Franeker zou hij zijn mislukt omdat hij teveel met zijn eigen ideeën bezig was en te veel tijd in Amsterdam doorbracht.⁴⁰ Boeles daarentegen, zijn biograaf, hield hem voor een belangrijk historisch persoon. Aan Swildens hebben we namelijk niet alleen de gedachte van een godsdienstig neutrale school te danken, maar door verbetering van de verschillende staatsorganisaties en niet door een revolutie, heeft hij volgens Boeles de voorbereidingen van een liberaal stelsel van staatsbestuur getroffen.⁴¹ De Utrechtse historicus en hoogleraar Geijl haalde

hem in 1962 aan vanwege zijn gedachte dat democratie moest worden voorafgegaan door verstandelijke en zedelijke verbetering van de massa. Verder noemde hij hem een echte lekenpreker, een verlichte en tolerante St. Franciscus, die de predikanten verweet dat zij 'het volk ophielden met onnutte geleerdheid of met allerlei onverstaanbare verschilstukken'.⁴² De hoogleraren Kloek en Mijnhardt noemden Swildens in 2001 een veelzijdige publicist, een van de meer tot de verbeelding sprekende predikers van de nieuwe idealen in de Republiek van zijn tijd. Zij wezen erop dat Swildens, om zijn idealen onder het volk te brengen, politieke en moraliserende liederen schreef, getoonzet op bestaande wijsjes.⁴³ De al eerder genoemde Van Sas benadrukte in 2005 dat bij Swildens begrippen als verval, volksverlichting en herstel harmonisch samen gingen. In zijn wereld heerste het harmoniemodel. Tussen alle geleidingen van de samenleving moest eendracht zijn. Alleen bij eendracht kon 'ons geheele Vaderland recht bloeien, en vermogend en aanzienlijk zyn'. En Nederland betekende bij Swildens, zelf geboren in Voerendaal, inderdaad heel Nederland, inclusief de voormalige Generaliteitslanden.

Noten

- 1 Boeles, W.B.S., *De Patriot J.H. Swildens, publicist te Amsterdam, daarna Hoogleraar te Franeker. Zijn Arbeid ter Volksverlichting geschetst* [Leeuwarden 1884], III-IV. Zie voor meer informatie over Willem Boeles zie Wikipedia.
- 2 Zie over Suringar: P.J. H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht* [Zutphen 2005], 521.
- 3 Ofschoon Swildens met tal van tekenaars en graveurs in aanraking is gekomen, lijkt hij niet door een van hen te zijn geportretteerd. Tussen Swildens papieren vond Boelens wel een geknipt silhouet dat misschien Swildens voorstelde, maar onzeker daarover heeft Boelens het niet als zodanig geaccepteerd.
- 4 Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* [Amsterdam 2005], 75.
- 5 Crutzen, Fr., 'Cornelis Swildens [1713-1796], schoolmeester, koster en voorlezer te Voerendaal', in: *Het Land van Herle* 41[1991], 95-103; Boelens, *De Patriot J.H. Swildens*, 1-2.
- 6 Crutzen, Fr., Cornelis Swildens, 96. Zie ook F. Welters en L. van Hommerich, *Gedenkboek Voerendaal* [Heerlen 1949], 76-77, 81. Bevestigd wordt dat het O.L. Vrouwe altaar in bezit was van een huis en hof met koolhof gelegen bij de kerk.
- 7 BHIC 's-Hertogenbosch, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, inv.nr.: 447.311, verslag van Peter van Doorn d.d. 20 maart 1789.
- 8 Zie over de Latijnse gereformeerde Stadsschool: P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, 303-304.
- 9 Zie over Bachiene en de Illustre School: P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, 44 en 243.
- 10 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 3-28.
- 11 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 5.
- 12 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 27-28.
- 13 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 115-116.
- 14 Swildens, J.H., *Twee brieven aan den Hooggeleerden Heer Petrus Camper* [Amsterdam 1782].
- 15 Rombouts, Fr. S., *Historische Pedagogiek* [Tilburg 1962], 192.
- 16 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 9, 17; Boeles, *De Patriot J.H. Swildens gehandhaafd* [Leeuwarden 1884], 32.
- 17 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 29.
- 18 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 31.
- 19 Buijnsters, P.J., 'Traditie en vernieuwing, Nederlandse ABC-boeken uit de achttiende eeuw', in: J. ter Linden, A. de Vries en D. Welsink, *A is een aapje. Opstellen over ABC-boeken van de vijftiende eeuw tot heden* [Amsterdam 1995], 55-72.
- 20 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 44.
- 21 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 50.
- 22 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 162-163.
- 23 Boeles, W.B.S., *De Patriot J.H. Swildens gehandhaafd*, 10.
- 24 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 80.
- 25 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 141.
- 26 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 102-105; zie ook: Boeles, *De Patriot J.H. Swildens gehandhaafd*, 16-17.
- 27 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 122. *Sincerus* komt waarschijnlijk van het Engelse *sincere* wat oprecht, zuiver, echt, onvervalst betekent
- 28 Theeuwen, P.J.H.M., *Pieter 't Hoen en de Post van den Neder-Rhijn [1781-1787]* [Hilversum 2002], 643.
- 29 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 119.
- 30 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 132.
- 31 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens gehandhaafd*, 36.
- 32 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 168.
- 33 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 221-222.
- 34 *Besluiten der Eerste Kamer van het Vertegenwoordigende lichaam des Bataafschen Volks*, deel 24, eerste stuk [Den Haag 1800], 107.
- 35 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 224-225.
- 36 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 228-229.
- 37 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 263-264.
- 38 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens*, 265-268.
- 39 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens gehandhaafd*, 36.
- 40 Frederiks, J.G. en F.J. van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* [Amsterdam 1888].
- 41 Boeles, *De Patriot J.H. Swildens gehandhaafd*, 35.
- 42 Geyl, P. *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, deel V [1751-1792] [Amsterdam/ Antwerpen 1962], 1213-1215.
- 43 Kloek, J. en W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een samenleving* [Den Haag 2001], 184-185.

Werk in uitvoering: ordening van de boekenkasten van Nic. Tummers

ROELOF BRAAD

Roelof Braad was tot zijn pensionering in 2016 stadshistoricus van Heerlen en is hoofdredacteur van dit tijdschrift.

Nic. Tummers is een begrip in Heerlen. De meermaals onderscheiden, nu 90-jarige oud-senator, architectuurcriticus, docent sociale bouwkunde en beeldend kunstenaar staat wijd en zijd bekend om zijn kritische kijk op kunst en architectuur. Zijn pleidooi daarover komt er in het kort op neer dat hij begrip wilde kweken om vanuit de beeldende vormgeving de leefruimte opnieuw vorm te geven in de breedste zin van het woord, om 'beeldend de vorming van maatschappelijke allianties te bewerkstelligen'.¹ In de loop van zijn carrière verzamelde hij een unieke collectie boeken en documenten, die uiteindelijk nagenoeg zijn hele vier verdiepingen tellende huis aan de Schoolstraat 1 in Heerlen vulde. In 2013 moest Nic. Tummers vanwege zijn gezondheid verhuizen. Momenteel is het woonhuis leeggehaald en staat de collectie verpakt in dozen en kokers opgeslagen in een beveiligde opslag en deels bij Rijckheyt. De collectie wordt momenteel beschreven door zijn dochter ir. Tamira Tummers. Zij komt meerdere keren per week vanuit Eindhoven naar Heerlen om in de studiezaal van Rijckheyt de klus van het inventariseren en digitaliseren van de collectie te klaren. In dit Historisch Actueel een voortgangsverslag over 'Work in Progress'.²

Beeldhouwer en politicus

Na de HBS volgde Nic. Tummers van 1944-1949 de studie beeldhouwen aan de Kunstnijverheidsschool in Maastricht.³ Voor hem was dat een soort dwangbuis, waar hij zijn draai niet kon vinden. Daarom keek hij om zich heen en deed onder andere in Parijs nieuwe ideeën op om kunst, politiek en ruimtelijke vormgeving met elkaar te combineren. Dat resulteerde in ideeënuitswisseling met kunstenaars

van de Cobra-groep, het meest nog met Constant Nieuwenhuys, meer bekend als 'Constant', en de Engelse beeldhouwer Henry Moore. De ontwerpen van een opdracht via Frits Peutz voor de kruisweg in de Heerlense Moeder Annakerk vond het bisdom te gewaagd. Een op ware grootte gipsen model werd in 1958 op verzoek van het Rijk voor een tentoonstelling in Brussel in brons gegoten. Eind jaren 1980 werd het beeld door bemiddeling van oud-archivaris Jo Jamar uit de kelders van het Rijk gehaald en in de memoriekapel geplaatst. In 1954, een jaar nadat hij zijn atelier in de Heerlense Schelmentoren vestigde, werd hij lid van de PvdA. Voor die partij zat hij later in de Provinciale Staten (1974-1978) en de Eerste Kamer (1974-1995) en gaf hij zijn inbreng in het parlement van de Raad voor Europa op het gebied van cultuur, verkeer en waterstaat. In Heerlen was de PvdA-politicus, die ook een tijdje voorzitter was van de stichting Nederlands Architectuurmuseum (nu: Het Nieuwe Instituut te Rotterdam, opvolger van het Nederlands Architectuur Instituut), de drijvende kracht voor het behoud en de restauratie van het Glaspaleis en de oprichter van het Vitruvianum, centrum voor architectuur in de Euregio Maas-Rijn (nu onderdeel van Schunck*). Architectuur had al veel langer zijn aandacht, zoals blijkt uit bijvoorbeeld zijn ontwerp in 1958 van de 'Eurostad' en zijn medewerking aan het blad *Cobouw* vanaf 1961. In 1974 ging hij lesgeven in Sociale Bouwkunde aan de Academies van Bouwkunst in Maastricht en Tilburg en gaf hij gastcolleges aan onder andere de technische universiteiten in Eindhoven, Delft en Berlijn. Dat gebeurde na de oprichting in 1966 van de Universiteit van de Socio-Ruimte (US-R) en zijn eerste kritische publicatie over de geschiedenis van de mijnstreek: *Carboonkolonisatie*.⁴

De grote boekenwand op de Schoolstraat, de onderste vier rijen zijn nu volledig geregistreerd en gescand, november 2016. Foto: Klaus Tummers.

Werkportie boekendozen ruilen van Rijkzucht naar Shurgard vice-versa, juni 2018. Foto: Nic. Tummers.

Met US-R beoogde Tummers publieksparticipatie en kennisoverdracht en vanuit zijn socialistische achtergrond criteria te communiceren vanuit de politiek, architectuur en beeldende kunst voor de invulling en vormgeving van de socio-ruimte, de ruimte waarin wij leven.⁵ Op zijn 80ste verjaardag ontving Nic. Tummers de Heerlense erepenning.⁶

Een volgepakt woonhuis

Na de verhuizing van het atelier uit de Schelmentoren in 1971 en van het woonhuis aan de Valkenburgerweg in 1972 naar de Schoolstraat begon voor Nic. Tummers een periode van lesgeven, politieke en bestuursactiviteiten. Voor al zijn activiteiten verzamelde hij documentatie, boeken en tijdschriftartikelen over de combinatie van socialisme, kunst- en architectuurgeschiedenis. In de beginperiode was het een unieke combinatie van bronnen zoals die in de jaren 1950 nergens te vinden was. Geschiedenis van de Moderne Architectuur kwam eerst in de jaren 1960 en 1970 in de belangstelling. De collectie groeide gelijk op met zijn activiteiten en kunstzinnige experimenten naar een bibliotheek van ongeveer 8000 boeken, knipseldossiers en ladekasten met tekeningen en ontwerpen. Hierbij zitten naast zijn eigen materiaal, unieke en originele documenten, gouaches en ontwerpen van architecten en kunstenaars als Klijnen, Stuyt, Lauweriks en Constant. Het bijzondere van de bibliotheek in zijn woonhuis was dat de ordening ervan zijn denklijnen volgde voor overdracht van zijn kennis. Nic. Tummers zei rond 2010 daarover tegen journalist Joos Philippen: “Ik orden mijn bibliotheek volgens een bepaalde denklijn, zodat Trotski hoort bij futurisme. Kijk, dit is de plattegrond. Vanuit de Franse Revolutie en

Verlichting gaat alles omhoog. Daartussen zitten de utopisten. En dan kom je uiteindelijk terecht bij een spreuk uit 1929 van de Duitse intellectueel Walter Benjamin. Lees maar.”⁷ Zo wist Nic. Tummers verschillende routes in zijn collectie te bewandelen met opmerkelijke verbanden en nieuwe creatieve output. Nic. Tummers had het liefst gewild dat zijn ‘archief’ permanent in zijn woonhuis zou blijven, waardoor het door hem geconstrueerde systeem basis zou kunnen blijven voor nieuw onderzoek en zijn huis ook als een soort museum voor de ‘socio-ruimte’ zou kunnen fungeren. Helaas is dat niet gelukt. Het woonhuis is inmiddels verkocht en moest leeg. Alles staat nu opgeslagen in genummerde dozen die verwijzen naar de originele berging.

Een digitale catalogus van documentatie, boeken en tijdschriftartikelen uit 1999 kon gelukkig geconverteerd worden.⁸ Bij de waardebepaling van de collectie door Jean-Paul Baeten in opdracht van Het Nieuwe Instituut dat in januari 2014 verscheen, heeft hij een globale plaatsingslijst van het archiefmateriaal en de knipselmappen samengesteld. Het totaal is opgenomen in een database met “7901 items, bewaard in 294 dozen met boeken, 220 dossierdozen, 20 prentendozen, 25 rollen en 70 dozen met objecten en tijdschriften”.

De toekomst van collectie Tummers

Wat er met het totale archief gaat gebeuren is – de huidige opslag ten spijt – nog onduidelijk. Het liefst wil Nic. Tummers dat het compleet in Heerlen blijft, of als dat niet kan bij een of andere archief- of documentatie-instelling. Voor even lijkt het archief gered, sinds zowel IBA-baas en oud-Rijksbouwmeester Jo Coenen met IBA-gelden en ook het Prins

Nic. vertelt bij zijn thema-laden in de grote ladekast, mei 2016. Foto: Tamira Tummers.

Bernhard Cultuurfonds financiële steun toezegden. Onlangs is de Stichting Universiteit van de Socio-Ruimte in het leven geroepen om versneld subsidie en fondsen te verwerven om de toegezegde subsidies te kunnen verzilveren en te lobbyen voor de uiteindelijke bestemming van de collectie.

De IBA-gelden zijn toegezegd voor de materiële verzorging (verpakken in zuurvrij papier e.d.) en om in 2020 een website met virtueel vormgegeven 'digitale boekenplanken' beschikbaar te hebben - met de foto's van de opslag en de boekenkasten met leesbare rugtitels in Schoolstraat 1. Daarmee moeten met verschillende invalshoeken voor studie en planologie nieuwe ideeën voor de socio-ruimte kunnen gaan ontstaan. Een aantal denklijnen, informatielandschappen genoemd, zo'n vijftien in totaal, wordt daarin al als voorbeeld opgenomen.

Sinds 2014 is Tamira Tummers hiermee aan de slag. Ze inventariseert, scant, gooit weg, kijkt wat dubbel is en wat absoluut fysiek bewaard moet blijven,

zoals originele tekeningen en publicaties met een hoge antiquarische waarde of een gesigneerde opdracht. Boeken die in bibliotheken elders bewaard worden, kunnen uiteindelijk weg, tenzij iemand de collectie uiteindelijk toch compleet wil overnemen. Aantekeningen in boeken worden gescand en bij de titelbeschrijvingen gevoegd. En alles wordt nader beschreven en van indextermen voorzien op een dusdanig detailniveau dat verbanden die Nic. Tummers zelf heeft aangegeven gevolgd kunnen worden. Een en ander zou idealiter moeten resulteren in een gecontroleerde trefwoordenlijst voor het zoekstelsel op internet, met goede verwijzingen naar de fysieke collectiestukken. Een gigantische klus die nu slechts voor een kwart is geklaard en in de komende twee jaar én om ondersteuning vraagt én om keuzes in beschrijvingsniveau. Gelukkig kan Nic. Tummers zijn dochter daarbij nu nog af en toe met raad en daad bijstaan.

De toekomst van de collectie is op dit moment nog onzeker. Het meest voor de hand liggende scenario is volgens Tamira momenteel dat er een centrale registratie is van alle collectiestukken en de beslist te bewaren collectiestukken decentraal bij verschillende instituten worden opgeslagen. De hoop is echter gevestigd op het bewaren van het totaal bij één instituut, het liefst in Limburg. Volgens adviseur Jean-Paul Baeten is de collectie 'een onverbreekelijke eenheid', zo is ook mijn bevinding. Het regionale, nationale en internationale levenswerk van Nic. Tummers straalt af op zijn collectie. Heerlen is altijd de thuisbasis gebleven bij al die activiteiten. Heerlen zou goede sier maken met het behouden van deze (inter)nationaal en ook voor Heerlen zo belangrijke collectie. De moderniteit van de stad is in Tummers' collectie belangrijk gedocumenteerd.

Na deze klus heeft Tamira Tummers een grote wens: een biografische studie te schrijven over leven en werk van haar vader in de jaren 1950 en 1960. Hopelijk kan ze daar na 2020 meteen aan beginnen.

Noten

- 1 N. Tummers, Aantekeningen Tummers-bestanden, manuscript [2010], archief Tummers, geciteerd in Jean-Paul Baeten, *De collectie Tummers; work in progress* [Rotterdam 2014]. Als pdf op: <http://www.tummersus.org/project01/>. Meer over de denkbeelden van Nic. Tummers is te vinden in een artikel van Sandra Israel op <https://zwartgoud.net/2012/06/nic-tummers-toekomst-kunst-is-niet-esthetisch-maar-urbaan/> en dat van Joos Philippens, 'Unieke routes in het hoofd' en 'Universiteit van de Socio-Ruimte', in: *De Limburger / Limburgs Dagblad*, maandag 5 februari 2018.
- 2 Tamira Tummers sprak ik op maandag 30 juli 2018 over de voortgang. Haar bevindingen zijn basis voor dit artikel. Informatie over het project en over de voortgang staat op de website <http://www.tummersus.org/project01/>.
- 3 Voor dit artikel zijn de biografische gegevens kort gehouden. Uitgebreidere biografische gegevens staan bijvoorbeeld in het rapport van Jean-Paul Baeten, a.w.; op https://nl.wikipedia.org/wiki/Nic._Tummers en https://www.parlement.com/id/vg09llgss0t1/n_h_m_nic_tummers.
- 4 In: *Wonen-TA/BK; tijdschrift voor architectuur, stedenbouw en beeldende kunst* 11[1974] juni, 5-28.
- 5 Zie voor een uitgebreide uitleg het rapport van Jean-Paul Baeten, a.w.
- 6 *Limburgs Dagblad*, 6 februari 2008. Eerder werd hij benoemd tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw (1986) en Commandeur in de Orde van Oranje-Nassau (1995) en ontving hij nog ander eerbetoon, waaronder in 1989 de BNA-kubus en in 2003 de Architectuurprijs Limburg.
- 7 *De Limburger*, 5 februari 2018.
- 8 Vervaardigd door Lieveke van den Baar. Ze beschreef 5800 boektitels, 400 tijdschriften en 900 documentatiemappen.

Toponymie en hodonymie in praktijk en theorie

KOOS LINDERS

Toponymie en hodonymie in praktijk en theorie

Door: prof. dr. A. Schrijnemakers [Geleen 2017], 350p., ISBN 978-94-91118-16-6. Trefwoordenregister over deel II. Prijs: € 40,-

In 2014 verscheen het lijvige boek 'Codex Nederlands-Limburgse toponiemen', het levenswerk van prof. dr. Arthur Schrijnemakers. Dit werk, ook wel 'de bijbel van Schrijnemakers' genoemd, werd en wordt zowel in binnen- als buitenland veelvuldig aangehaald als bron bij publicaties. Het bestuderen van (de oorsprong van) plaatsnamen is onontbeerlijk om inzicht te krijgen in de geschiedenis van een plaats, streek of land. Toen al werd duidelijk dat er een aanvulling, respectievelijk een tweede deel zou moeten komen omdat er door Schrijnemakers en zijn medewerkers/correspondenten zoveel materiaal was aangedragen, dat het onmogelijk in één boek verwerkt kon worden.

Toen Arthur Schrijnemakers op 19 oktober 2015 in New York overleed, dreigde dit tweede deel er niet te komen. Het is dus een goede gedachte en een mooi initiatief geweest van de Stichting Cultuur-Historische Uitgaven Geleen om het ontbrekende deel bij gelegenheid van de honderdste geboortedag (22 oktober 2017) van Arthur Schrijnemakers als boekwerk uit te geven.

"De eerste regel is altijd voorzichtigheid; de tweede luidt: nog eens voorzichtigheid; de derde: altijd voorzichtigheid! Oppassen en oppassen blijft de regel; (...) opgepast, opgepast, het terrein is uitermate glibberig." Dit adagium van de Belgische toponymist

Mansion heeft Schrijnemakers ook in dit werk weer tot het zijne gemaakt. Uitermate goed gedocumenteerd begeeft hij zich ook hier op het terrein van de toponymie, daarbij niet aarzelend om fouten en mythen te bestrijden, respectievelijk de ontkrachten. Onderwerpen die thematisch aan bod komen zijn onder meer identieke rivier- en nederzettingnamen, de invloed van ontbossing op plaatsnamen (denk aan de toevoegingen van -rade en -rode), toponymische import uit onder andere Noord-Nederland, België, Frankrijk, zelfs uit Rusland ('Moskou' in Kerkrade), export naar en overdracht binnen Nederlands-Limburg, ontwikkelingen van toponiemen, de rol van dialect en de relatie tussen toponymie, geschiedenis en archeologie. Deze thema's worden voorzien van talloze voorbeelden en beschrijvingen. Zo is Chevremont, wat wel eens gedacht wordt, geen import uit Wallonië, maar komt het voort uit het 14e-eeuwse *Schaveymont*. In het plaatselijk dialect is het nog steeds 'Sjevemet'. Vermakelijk is zijn beschrijving van de 'potserlijke schijngelerdheid' van ene zich toponymist noemende Jan Bij de Lei die in *Limburg Vandaag* 'aantoont' dat de naam van de Geul afkomstig is uit Litouwen en dat de op de Peutinger kaart voorkomende plaatsnaam Feresne, geboorteplaats van pottenbakker Julius uit Coriovallum (zie verderop) verklaard moet worden als 'Fer Esne', 'het Maasveer van Belgisch Eidsen'. "Maar goed", zo schrijft Schrijnemakers vervolgens, "dat de redactie van dat tijdschrift bij elk van die artikelen de waarschuwing 'Nadruk verboden' plaatste."

Coriovallum

Ook Schrijnemakers mengt zich in de discussie over de correcte schrijfwijze van de naam van Romeins Heerlen en komt tot een interessante conclusie. Op de Peutinger kaart staat 'Coriovallio' aangetekend. Uit de 8^e eeuw kennen we Coriovallum, uit de 10^e Coriovalum. Het zou half Keltisch (Corio) en half Latijn (vallum) kunnen zijn. Uit parallellen (Catalium of Catuwalio = Heel (Midden-Limburg) en Luguvalium = Carlisle (U.K.)) en uit de onwaarschijnlijkheid van Keltisch-Latijnse composita kiest Schrijnemakers en met hem andere toponymisten en historici voor **Coriovalium**. Hij besluit, enigszins vilein, het lemma *Coriovallum* als volgt: "Het feit dat desondanks de sinds lang ter plaatse ingeburgerde versie **Coriovallum** onder historici en archeologen nog steeds de meest gangbare blijkt te zijn, kan misschien aan de wet van de traagheid worden toegeschreven". Het laatste woord is hierover nog niet gezegd. En dat is precies wat Schrijnemakers zou willen. *Coriovallum* of *Coriovalium*, that's the question. Misschien is het gewoon een verschrijving: een 'i' of een 'l'. Men leze wat Schrijnemakers schrijft over het kopiëren van toponiemen.

In deel II schrijft hij over namen van straten en wegen in Limburg. Aan de orde komen: theorie, praktijk en geschiedenis van de oude wegen, oude namen van Limburgse wegen en straten, ontwerpen, verklaren en vertalen van hodoniemen, straatnamen, en de (officiële) verandering van namen van wegen en straten. Zeker voor de argeloze lezer is ook dit deel een openbaring. Het lijkt wel of Schrijnemakers hier helemaal 'los' gaat. Laten we ons tot Kerkrade en Heerlen beperken.

Bij raadsbesluit van 6 augustus 1929 werd de naam 'Apostelstraat' te Spekholzerheide officieel vastgelegd. Die naam heeft niets te maken met de apostelen, volgelingen van Jezus. De naam verwees naar 'A poste', een straat in de richting van een vroegere douanepost.

Soms vonden bewoners dat zij in een 'typische' straat woonden en moest deze veredeld worden, zoals de Krotbergsweg in Kerkrade. In 1953 werd de naam veranderd in Bosbergweg. Dat woont toch prettiger.

De straatnaam 'Drieoortspuit' in Heerlen is als volgt ontstaan. Op deze plek in Welten kwamen drie bronnen samen die naar kapelaan Orlinghs vernoemd waren: *Drei Orlinghs putten*. Na de dood van de kapelaan verbasterde de naam in de volksmond tot *Dry Oorloghs Putten* en uiteindelijk tot *Drieoortspuit*.

Een juweeltje van hodonymische verwarring is de Nobelstraat in Heerlen. 'Gestudeerde Heerlenaren' spreken de naam van deze straat uit met de klemtoon op de tweede lettergreep om aan te geven dat

ze goed weten dat het hier gaat om Alfred Nobel, de naamgever van de Nobelprijs. Nobèl, dus.

Schrijnemakers: 'In het begin van de 20e eeuw spraken men nog van het Aoëbelspeulke (...); peulke is het diminutief van pool (=poel). Men heeft Aoëbel of Obel onder meer op 'aalpoel' en de plaatsnaam Aubel willen terugvoeren. Een meer waarschijnlijke verklaring valt uit een vroeger toponiem ter plekke af te leiden. Op de desbetreffende vijfsprong lag voorheen de oude 'tems'. De Heerlense temsen waren waterpoelen die via een netwerk van sluizen en vloedgraven met elkaar in verbinding stonden. Het lijkt voor de hand te liggen dat Aoëbel uit Auwe pool (=Oude poel) is ontstaan (...).' Relateer dit aan het 'Tem(p)s'plein en we hebben het voortaan weer gewoon over de Nóbélstraat.

Aan het einde van deel II maakt Schrijnemakers zich sterk, als ware het zijn testament, voor het toepassen van het 'heem-criterium' ofwel om de naamgeving van straten etcetera zoveel mogelijk te ontleen aan de eigen plaats/regio. Wat heeft Churchill in Ospel, Voltaire in Blerick en Livingstone op Heerlerheide te zoeken? 'Toponymische gillers', aldus de historicus Peter Nissen. Waarom op Heerlerbaan het gehele Heilig Land benoemen, grenzend aan een wijk met straatnamen die uit de regio voortkomen? Het lijkt een teken van culturele volwassenheid te zijn, van globalisering wellicht, maar in werkelijkheid is het een gebrek aan kennis en onderwaardering voor de rijkdom van de eigen streek. Hij gaat zelfs zover om te stellen dat dit een voorbeeld is van het algemeen ontworteld zijn van de moderne mens, die zich een vreemde voelt in zijn eigen streek. De Churchillstraat/-laan kom je overal tegen, de Onderste Caumer niet. Men kan hierover van mening verschillen, maar het stemt in ieder geval wel tot nadenken.

Ook dit werk van Schrijnemakers is geen droge toponymische opsomming. Hij geeft aan dat inzicht in de betekenis van een plaats- of straatnaam bijdraagt aan de kennis en het begrijpen van de geschiedenis van plaats en regio. Een onmisbaar werk voor eenieder die zich bezig houdt met geschiedenis. (KL)

Modernisme in Parkstad Limburg

Door: Sander van Daal en Ton van Mastrikt, [Heerlen 2017] (Schunck*), 198 blz., geïll., ISBN 978-90-74106-46-7. Prijs: € 12,00.

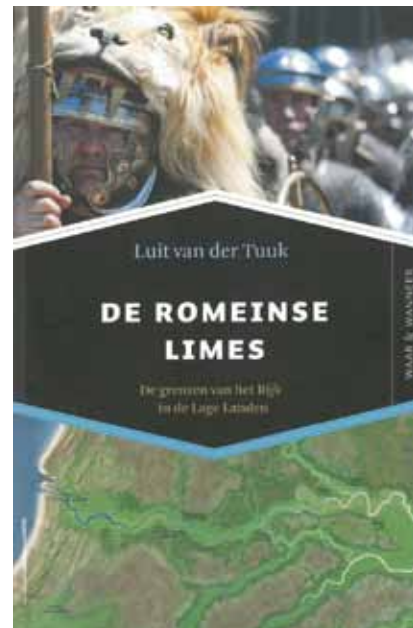
In Parkstad Limburg en met name in Heerlen zijn in het interbellum en na de Tweede Wereldoorlog tal van bouwwerken gerealiseerd die tot de hoogwaardige bouwkunst gerekend worden. In de architectuur zijn voortdurend belangrijke vernieuwingen waar te nemen. Het boek is samengesteld naar aanleiding van de tentoonstelling 'Mies & De erfenis van het modernisme die in het voorjaar van 2016 in Schunck* te zien was. De werken die daar over Parkstad te zien waren zijn uitgebreid met 20 objecten die de aandacht verdienen in verband met behoud als cultureel erfgoed in de vorm van hoogwaardige architectuur. Hoewel de titel anders doet vermoeden, worden slechts beperkt bouwwerken buiten Heerlen beschreven: in Kerkrade 7, Landgraaf 1, Brunssum 6 en Onderbanken 1. De rest van de

60 beschreven objecten uit pakweg de periode 1920-1970 – onderverdeeld in acht hoofdstukken naar functie en het gebruik (kerk, woonhuis, theater etc.), aangevuld met een negende hoofdstuk over stedenbouw – ligt in de stad Heerlen. Niet verwonderlijk omdat juist burgemeester Van Grunsven de grote promotor van de moderne architectuur in de stad was. De vele mooie foto's van de gebouwen en de prachtige vormgeving door buro Marcel van der Heyden maken dat het boek aan zijn doel beantwoordt en aanspoort om behoedzaam met dit moderne erfgoed van de 20ste eeuw om te gaan. Of er intensief naar de moderne bouwvormen in alle Parkstad-gemeenten rond Heerlen is gekeken is niet geheel duidelijk. De 60 bouwwerken zijn een selectie. In de inleiding wordt opgeroepen tot verder cultuurhistorisch onderzoek. [RB]

De Romeinse Limes; de grenzen van het Rijk in de Lage Landen

Door: Luit van der Tuuk, [Utrecht 2017], geïll., 192 p., ISBN 9789401911368. Prijs: € 9,99

Luit van der Tuuk, auteur en conservator van Museum Dorestad tekent voor een diepgravend boek over het kleine deel van de ongeveer 5000 km Romeinse rijksgrens dat in Nederland ligt. Het boek is echter meer dan de titel doet vermoeden. De auteur geeft een overzicht van circa vier eeuwen Romeinse geschiedenis van de Lage Landen. Hij plaatst dit in het kader van de geschiedenis van het Romeinse Rijk en beschrijft de Romeinen in onze streken, inclusief de vele wetenswaardigheden over nederzettingen /

verdedigingswerken, veroveringen en opstanden. Eerst in het vierde en laatste hoofdstuk komt de *limes* aan de orde met beschrijvingen van de garnizoensplaatsen in Nederland.

De vele illustraties maak het tot een aangenaam leesbaar boek, dat snel verdieping geeft over dit belangrijke hoofdstuk uit onze vaderlandse geschiedenis. [RB]

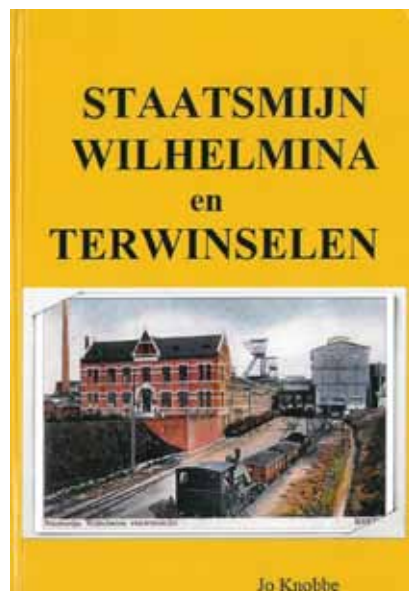
De bokkenrijdersideologie afgeleid uit vroegmoderne geschriften over hekserij

Door: Tom Oversteegen [Eindhoven 2017], 93 blz., geïll., ISBN 9789492247667. Geprint en te bestellen via www.eigenboekuitgeven.com

Historicus Tom Oversteegen raakte toen hij in Limburg ging wonen gefascineerd door het fenomeen bokkenrijders. Nu is over bokkenrijders al heel veel geschreven, dus benieuwd naar nieuwe ontdekkingen nam ik het

boek ter hand. De benadering die de auteur kiest is enerzijds verrassend, anderzijds niet geheel nieuw. Dat volksgeloof een grote rol gespeeld moet hebben bij het ontstaan van de denkbeelden over bokkenrijdersbenden valt niet te ontkennen. Immers van oudsher wordt de duivel – ook kunsthistorisch - als een bok weergegeven. In oude literatuur uit de 17^e en 18^e eeuw komt het woord 'Bockreuter' voor, meestal in de oorsprong ontstaan tijdens de periode van de heksenprocessen. Dat geeft alle reden om aan te nemen dat in de 18^e eeuw de verhalen over het rijden op bokken om zich snel door de nacht te kunnen verplaatsen nog bij het volk of de elite bekend waren. Maar om dan aan te nemen dat de bokkenrijdersprocessen heksenprocessen waren en zich met magie hebben beziggehouden, zoals de auteur in zijn 'Tot slot' schrijft, lijkt twijfelachtig. Er is een analogie met de heksenprocessen, jawel. Maar of bokkenrijders zich aantoonbaar met magie hebben bezig gehouden acht ik in dit boek nog onvoldoende uitgewerkt bewezen. Er wordt (zonder bronvermelding) verwezen naar twee bokkenrijders die magische geschriften in bezit hadden. Maar wat zegt dat? Was het niet zo dat vele heksen onschuldig ter dood veroordeeld werden? Nieuw contextonderzoek in de archieven van de 18de eeuw lijkt me noodzakelijk. [RB]

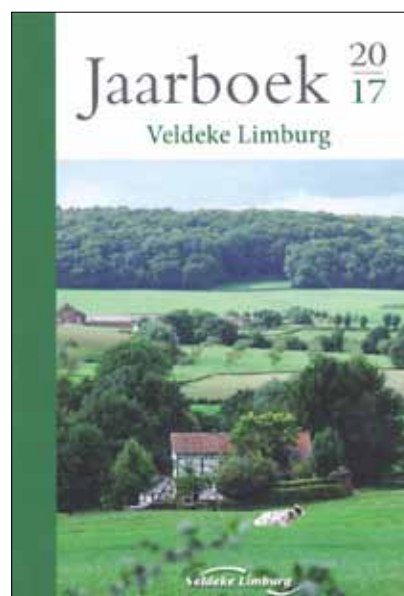

Staatsmijn Wilhelmina en Terwinselen

Door: Jo Knobbe, [(Kerkrade) 2018], 393 blz., geïll., ISBN 9789463678193. Prijs € 23,50. Geprint en te koop via www.mijnbestseller.nl

In een lijvig in eigen beheer uitgegeven boekwerk heeft Jo Knobbe nagenoeg alle informatie over de geschiedenis van Terwinselen en de Staatsmijn Wilhelmina verzameld beschreven. Hij begint het boek met de geschiedenis van deze latere mijnwerkerswijk, die begint met een vermelding in de Annales Rodensis. Daar wordt de hoeve Terwinselen voor het eerst vermeld. De geschiedenis van D'r Sijtaat', de staatsmijn Wilhelmina, volgt daarop vanaf p. 32. Hij vermeldt de wetenswaardigheden van deze mijn uit de jaarverslagen van Staatsmijnen van 1902 tot 1949. Daarna zijn de expliciete gegevens van deze Staatsmijn niet meer in de jaarverslagen te volgen en grijpt hij naar andere bronnen. Jammer wel, dat de bedrijfsgegevens in het archief van Staatsmijnen niet verder zijn vervolgd. Vanaf p. 117 komen allerlei losse onderwerpen aan bod die met de mijn en het mijnwezen in het algemeen te maken hebben. Ik noem er enkele: mijnwater, het ketelhuis, werkgelegenheid in de 20^e eeuw, Poels, 'Uit het archief van de katholieke kerk van Terwinselen' en de Hervormde Kerk.

Vele berichten uit kranten en tijdschriften sluiten het rijk geïllustreerde boek af. Lees- en kijkboek, maar ook naslagboek voor ieder die nog eens herinneringen wil ophalen. [RB]

Jaarboek Veldeke Limburg 2017

[Roermond 2018]. 188 blz., geïll., ISBN 9789074423151. Prijs: ca. € 20,-. www.veldeke.net/winkel

In mei werd het meest recente jaarboek van Veldeke Limburg gepresenteerd. In deze (inmiddels elfde aflevering) staan weer enkele artikelen die niet alleen voor de naamkundigen en dialectliefhebbers interessant zullen zijn. Ook voor historici en volkskundigen wordt veel lezenswaardigs geboden. Interessant zijn uiteraard ook de artikelen rond de totstandkoming van de databanken rond de Limburgse Dialecten, de toonaarden van het Limburgse dialect en het jaarverslag bijvoorbeeld. Twee artikelen springen eruit die ik hier even aanstip. Het artikel van Lei Heijenrath 'Over het verband tussen de bewoningsgeschiedenis en het dialect van Kerkrade' (p. 21-44) en dat van Els Diederer 't Bakkes in Limburg' (p. 59-86). Het eerste artikel geeft in kort bestek een goed historisch overzicht met betrekking tot de ontstaansgeschiedenis van Kerkrade. Het tweede artikel informeert over nagenoeg alle aspecten van

het bakhuis. Aantallen, bouw (vakwerk), afmetingen, stoken en bakken, uitdrukkingen in het dialect en meer. Goede illustraties verbeelden een en ander. [RB]

Een sterke toren in het midden der stad

Verleden, heden en toekomst van bedreigde Nederlandse kerkgebouwen

Door Herman Wesselink [Amsterdam 2018], proefschrift, 320 blz., geïll., samenvatting in Engels en Nederlands, registers. Te downloaden op <http://dare.uvu.vu.nl/handle/1871/55690>.

Op 21 juni promoveerde Herman Wesselink aan de VU in Amsterdam met een dissertatie over bedreigde kerkgebouwen in Nederland. Het

proefschrift beschrijft de kerkbouw uit de periode 1800-1970 vanuit een religieus, stilistisch, bouwtechnisch en stedenbouwkundig perspectief. Daarna presenteert het een waarderingsysteem voor kerkgebouwen. Interessant voor Parkstad is dat er vele kerkgebouwen genoemd worden van belangrijke architecten. Zo worden bijvoorbeeld ook de kerken van Frits Peutz en de Corneliuskerk van Heerlerheide van Jan Stuyt en Jos. Cuypers beschreven, en worden niet alleen katholieke maar ook protestantse kerken behandeld. Behalve de tekst omvat het proefschrift ook een database van alle kerken in Nederland uit de periode 1800-1970, althans voor zover die kerken anno 2018 nog bestaan. Deze kerkenkaart vind je op <http://geoplaza.vu.nl/projects/kerken/>.

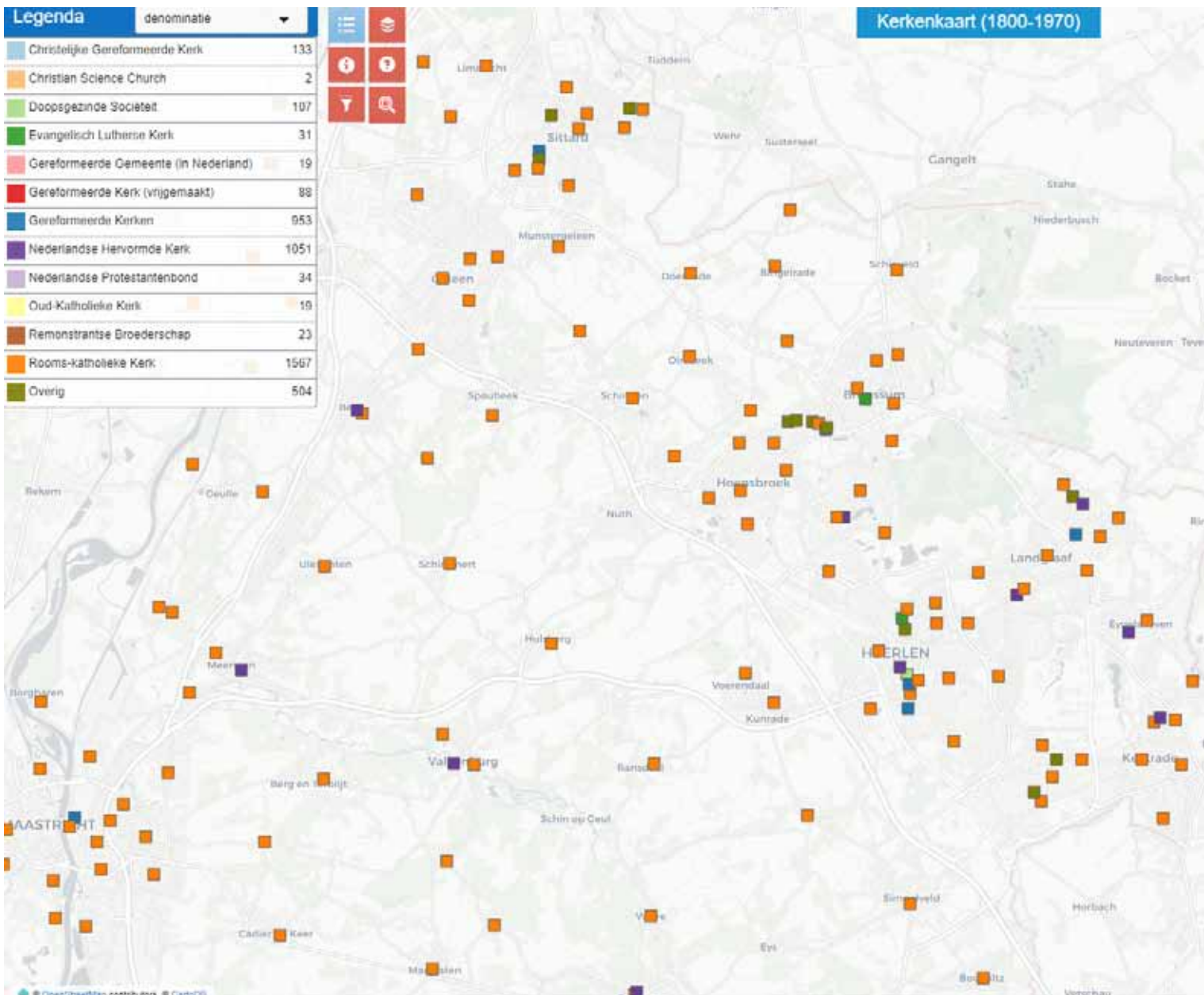
Een sterke toren in het midden der stad

Verleden, heden en toekomst van bedreigde Nederlandse kerkgebouwen

Herman Wesselink

Jammer alleen dat de dissertatie naast het persoons- en zakenregister geen register op plaatsnaam heeft, daarin voorziet dan de kerkenkaart op internet. [RB]

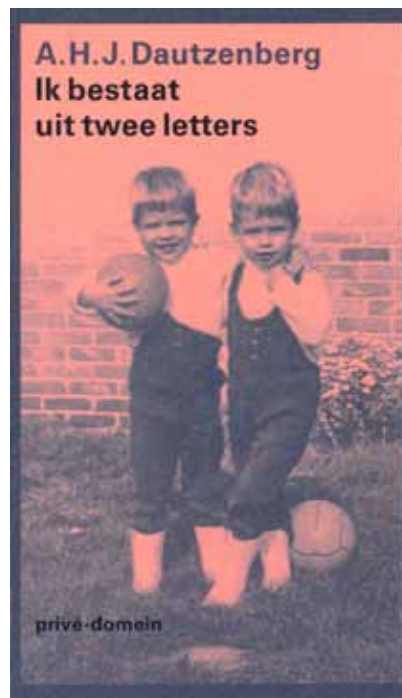

Ik bestaat uit twee letters

A.H.J. Dautzenberg [Amsterdam/ Antwerpen 2018], 717 blz., ISBN 978 90 295 241 17. Prijs € 27,99. Ook voor € 12,99 als e-book verkrijgbaar (www.privedomein.info).

's Morgens vroeg op 13 december 1967 werd in de Vroedvrouwschool te Heerlen de schrijver Anton Dautzenberg geboren. Zijn tweelingbroer Hub, aan wie hij het boek opdraagt, kwam drie minuten daarvoor ter wereld. Op de achterflap wordt het boek beschreven als: “*Ik bestaat uit twee letters* is een compromisloze verzameling dagboek aantekeningen, zeer korte verhalen, essayistische betogen, brieven, gedichten en strips”. Een jaar lang houdt Anton Dautzenberg dagelijks een dagboek bij, begin-

nend op zijn verjaardag 13 december 2016. In korte en langere stukken beschrijft hij zijn doen en laten. Hij wisselt dit af met terugkijken op zijn verleden in Zuid-Limburg, zijn talrijke ontmoetingen en e-mailverkeer met al dan niet bekende mensen. Hij beschrijft zijn emoties, zijn relaties met zijn dierbaren, vooral met zijn moeder, zijn tweelingbroer Hub en diens zoon Joost. Kortom hij geeft een uitvoerige en fascinerende inkijk in zijn gevoelsleven. En dat elke dag tot aan zijn vijftigste verjaardag. Tal van mensen passeren de revue, van zijn jeugdliefdes tot zijn literaire collega's. Veel van hetgeen hij beschrijft speelde zich af in de oostelijke mijnstreek. Hij pendelt continu tussen zijn woonplaats Tilburg en Zuid-Limburg waar hij zijn moeder, familie en vrienden

bezoekt. Elk bezoek levert een nieuw verhaal op: pure familiegeschiedenis en maatschappelijk bewogen hedendaagse lokale geschiedenis. Moeilijke onderwerpen zoals het oorlogsverleden van zijn grootvader Otto J. Dautzenberg (1902-1964), gaat hij evenmin uit de weg. Op 11 augustus 2017 bezoekt hij samen met zijn tweelingbroer het Nationaal Archief in Den Haag. Zij krijgen inzage in het dossier van hun grootvader die in de Tweede Wereldoorlog lid was van de NSB en later commandant van de Landwacht. “*Mijn opa was niet alleen fout, hij kon bovendien een gemene klootzak zijn*”, schrijft de auteur openhartig. Hij beschrijft uitvoerig deze donkere bladzijde van de familiegeschiedenis, ook datgene wat er na de oorlog gebeurt. En vooral hoe hij en zijn familie dit alles beleven. Het werk van Anton Dautzenberg begint met een citaat uit het dagboek *De vlucht uit de tijd* van de Duitse filosoof en schrijver Hugo Ball (1886-1927): “*Je hoeft alleen maar direct te zijn, alleen maar het innerlijk naar buiten te keren, en je bent rijp voor allerlei zorg*”. Anton Dautzenberg heeft er ogenschijnlijk geen enkele moeite mee om zijn innerlijk naar buiten te keren. Dit vlot geschreven boek leest gemakkelijk. Van harte aanbevolen. [FP]

Getoonde kerken(4532)

1 303

1963, Regenboogkerk (1963)
1e Exloërmond, Nederlandse Hervormde Kerk (1951)
2e Exloërmond, Baptistenkerk (1922)
2e Exloërmond, Geref. Kerk (Vrijgemaakt) (1950)
2e Exloërmond, Gereformeerde Kerk (1900)
2e Exloërmond, Nederlandse Hervormde Kerk (1939)
Aagtekerke, Westbroekkerk (1970)
Aalden, De Drieklank (1954)
Aalsmeer, Christelijke Gereformeerde Kerk (1936)
Aalsmeer, Doopsgezinde Kerk (1927)
Aalsmeer, Gereformeerde Gemeente in Nederland (1950)
Aalsmeer, Gereformeerde Kerk (1906)
Aalsmeer, Heilige Petrus en Paulus (1881)
Aalsmeer, Onze Lieve Vrouw van de Berg Carmel (1931)
Aalsmeer, Oosterkerk (1933)

Kaart gemaakt door VU Geoplaza, het VU portaal voor GIS en geografie (www.vu.nl/geoplaza). Kerkendatabase samengesteld door Herman Wassink.

Heeft u vragen, opmerkingen of aanvullende informatie? Stuur dan een email.

LES RELATIONS

COLLAGE

COBZAI

TEAMIDIO

LES RELATIONS

COLLAGE

COBZAI

TEAMIDIO

LES RELATIONS

COLLAGE

COBZAI

TEAMIDIO

LES RELATIONS

COLLAGE

COBZAI

TEAMIDIO

LES RELATIONS

COLLAGE

COBZAI

TEAMIDIO

LES RELATIONS

COLLAGE

COBZAI

TEAMIDIO

LES RELATIONS

COLLAGE

COBZAI

TEAMIDIO

LES RELATIONS

COLLAGE

COBZAI